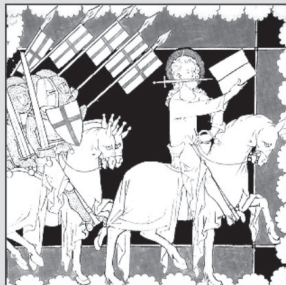
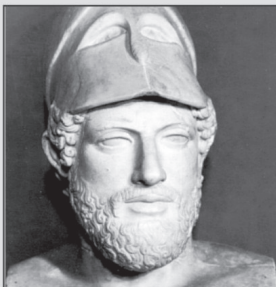
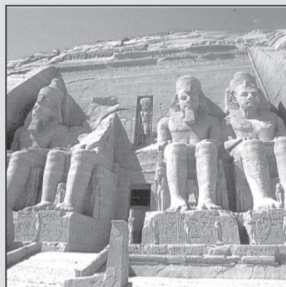

KLIÓ 2017/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:
Róma szent határa és az Aventinus-domb
A középkori és reneszánsz asztrológia
Megosztott Magyarország Európában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor – középkor

- Lisa Marie Mignone: Róma szent határa és az Aventinus-domb
(*Takács Levente*) 3
- Klaus Herbers – Larissa Düchting (szerk.): Szakralitás és deviancia.
Konvenciók – normák – gyakorlat (*Barabás Gábor*) 7
- Wolfgang Grassl: Egy elhalasztott lehetőség – a premontrei rend
intellektuális profilja (*Baranyai Balázs*) 16

Kora újkor – újkor

- Geert H. Janssen: A holland felkelés és a katolikusok száműzetése a
reformáció-kori Európában (*Fodor Mihályné*) 23
- Markus Gerstmeier, Anton Schindling (szerk.): Reformáció, konfes-
szionalizáció és a „német kultúra” Ernst Walter Zeeden
munkásságában (*Bitskey István*) 31
- Szymon Brzezinski, Áron Zarnóczy (szerk.): Peter Tusor: Megosztott
Magyarország Európában – cserekapcsolatok, hálózatok és
képviselők, 1541–1699, II. kötet (*Veres Tünde*) 35
- Jan Ellen Lewis: A „háromötödös cikkely” története: a nők és a
rabszolgák helyzete közötti kapcsolatok az egyesült államok-beli
alkotmányos vitákban 1787 és 1866 között (*Lévai Csaba*) 41

Modern történelem

- Peter Peter: Az osztrák konyha kultúrtörténete (*Füreder Balázs*) 52
- Sabine Haag – Gudrud Swoboda (szerk.): 125 éves a Kunsthistorische
Múzeum (*Czibula Katalin*) 59
- Mariann Nagy: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete és
fejlettsége a dualizmus korában (*Demeter Gábor*) 62

Iszaak Rosental’: Az orosz nyilvánosság az első világháború korában (<i>Kurunczi Jenő</i>)	66
Marco Fraquelli: „Kisebb fasizmusok” (<i>Madarász Imre</i>)	73
Katalin Kádár Lynn: A második világháború utáni nemzeti bizottságok (<i>Peterecz Zoltán</i>)	76
Ángel Viñas: Csúszópénzek. Hogyan vásárolta meg Winston Churchill és Juan March Franco tábornokait? (<i>Harsányi Iván</i>)	82
Fraçois Malye: De Gaulle angol szemmel (<i>Bene Krisztián</i>)	89

Historiográfia

Radu Mârza: Román történészek propagandatevékenysége 1914 és 1946 között (<i>Törő László Dávid</i>)	96
<i>Harsányi Iván</i> : Nemzeti és globális mozzanatok Anderle Ádám hispán kutatásaiban (meg némely személyes emlékek)	104

Róma szent határa és az Aventinus-domb¹

Róma városának szent határa, a *pomerium* mind a vallási, mind a politikai életben nagy jelentőségű volt. Területi határt szabott az állami tisztségviselők hatalmának, kettéválasztva a polgári és a háborús szférát. A katonai jellegű funkciók gyakorlása ezen a határvonalon kívül volt lehetséges; felfegyverzett hadsereg csak egyetlen ünnepélyes alkalomkor, a diadalmenet során léphette át. A katonai szervezettel összefüggő népgyűlés, a *comitia centuriata* is a *pomeriumon* kívül ülhetett össze. A magyar olvasó már korábban is tájékozódhatott azokról a problémákról, amelyek e szent határvonallal kapcsolatban foglalkoztatják a kutatást. Kovács Péter professzor néhány évvel ezelőtt közzétett tanulmányában² összegyűjtve a *pomeriummal* kapcsolatos antik forrásokat, elsősorban azt vizsgálta, milyen régészeti jelenségek utalhatnak a *pomerium* vonalára az egyes coloniákban. Az írást végigkíséri az általában elterjedt felfogás, hogy a *pomerium* megegyezik a város alapításakor a falakat kijelölő körülszántás vonalával, illetve sávjával. Ezt etruszk rítus szerint minden város létrehozásakor megtették, s a falakon belül és kívül hagyott felszántott sávhoz több tilalom is kapcsolódott. Nem lehetett beépíteni, nem lehetett a sávon belül temetkezni stb. Nyilvánvaló, hogy emellett védekezés esetén is lehetett funkciója a falak mentén üresen álló területnek. A rituális és praktikus gyakorlat ilyen elegyedése nem ritka jelenség. A szemlézett források közül azonban mindössze egy olyat találni, amelyik valóban együtt említi a *pomeriumot* és a körülszántás gyakorlatát.³ Többször utal a cikk arra is, hogy *cippusokkal*, *kőoszlopokkal* jelölték a *pomerium* vonalát, ami egy a városfalat követő, jól látható, felszántott sáv esetén meglehetősen minuciózus intézkedés lenne. Ráadásul éppen Róma, a coloniák archetípusa esetében bizonyos,

1 Az ismertetés a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Kovács Péter: *A pomerium régészete*. In Kovács P. – Szabó Á. (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica* II, 2010, 129–142.

3 Érdekes, hogy a római földmérési szakírók, akik tisztában voltak a városalapítás elméletével és gyakorlatával, nem említik a *pomerium* szót. Mindössze egy helyen, a késő antik, ismeretlen szerzőjű *Commentum*-ban fordul elő (66, 15–17 és 70,2C), de ott is csak a városfal előtti sáv kiméréséről van szó, nem körülszántásról.

hogy a *pomerium* nem egyezett meg a városfal vonalával, nem követte azt. Az ún. *serviusi* falak magukban foglalták Róma hét dombjának egyikét, az Aventinust, de az kívül esett a *pomeriumon*.⁴ Ezt a különös jelenséget vizsgálja *Lisa Marie Mignone* tanulmánya.

A *pomerium* vonalának pontos helyét már *Mommsen* a római topográfia egyik legnehezebb problémájának nevezte, különösen ami a köztársaság korát illeti. *Claudius* császár ugyanis Kr. u. 49-ban kiterjesztette a *pomerium* vonalát, amelyet *cippusokkal* is megjelölt. Ezt követően az *Aventinus* már a szent határon belül állt. A tény, hogy az *Aventinus* korábban nem tartozott a *pomerium* által körbefogott területhez, mind a római régiségbúvárokat, mind a modern kutatókat zavarba ejtette.

Mignone tanulmánya abból indul ki, hogy a *pomerium*, mint határvonal szerepelt a vallási és politikai életben, mégsem volt teljes vonalában vizualizálható. Határvonal szerepe is csupán az elválasztásra korlátozódott, nem lokalizált aktivitásformákat. A *pomeriumon* belüli tevékenységeknek a közrezárt területen belül meghatározott vagy szokásos helyszínei voltak, Ezek miatt a *pomerium* elsősorban nem tapasztalati valóságként, konkrét fizikai voltában jelent meg a római polgárok előtt, hanem tudatukban artikulálódott. Így joggal tehető fel a kérdés, hogy hordozott-e ideológiai tartalmat. A *pomerium* vonalának megváltoztatása, kiterjesztése kifejezetten ritkán történt meg (tulajdonképpen a királyság korától Sulláig változatlan maradt), ez különleges vallási-politikai-ideológiai jelentőséget kölcsönzött az ilyen aktusoknak. Forrásainkban a *pomerium* kiterjesztése mindig összekapcsolódott Róma hatalmának, területének megnövelésével.

Az *Aventinus*, bár a falak is körbeölelték és a város egyik nagy népességű, sűrűn beépített része volt, mégsem került a *pomerium* vonalán belülre. A rómaiak azzal magyarázták ezt aényt, hogy *Remus* az *Aventinust* foglalta el annál a madárjóslnál, amellyel eldöntötték, hogy az ikertestvérek közül ki legyen az alapítandó Róma uralkodója.⁵ A madárjósítás *Romulusnak* kedvezett, *Remus* pedig Róma épülő falainál lelte halálát. Más magyarázatok szerint a plebejusok kivonulása miatt nem került az *Aventinus* a *pomeriumon* belülre. Ez utóbbi esetben minden bizonnyal fordított a helyzet. A plebejusok választása azért esett az *Aventinusra*, mert az kívül állt a megszentelt határvonalon: a Kr. e. V. század elején még *ager publicus* volt.

4 A *Campus Martius* (Mars-mező), ahol a *comitia centuriata* ülésezett, viszont mind a *pomeriumon*, mind a városfalon kívül esett.

5 A város nevét és az első uralkodó személyét eldöntő madárjósítás helyszíne és körülményei régóta vizsgált kérdése az ókortudománynak. Vö. ehhez *Neel, J.: Legendary Rivals: Collegiality and Ambition in the Tales of Early Rome* (Leiden, Brill, 2015) című kötetének második fejezetét, amelyet *Mignone* nem említ tanulmánya vonatkozó helyén.

A császárság idején a *pomerium* veszt jelentőségéből, ugyanis a katonai és polgári hatalom korábbi földrajzi dimenziói elmosódnak. A császár személyében koncentrálódó jogkörök ilyen vagy olyan jellegét már nem választja szét a szent határ, amely így csak néhány szertartás, pl. a diadalmenet esetében őrizi meg korábbi szerepét. Claudius azonban újraértelmezi azt. Annak megörökítésére, hogy az ő uralkodása alatt hosszabb szünet után ismét gyarapodott a Római Birodalom területe, *cippusok* állításával megjelölte és egyúttal meg is nagyobbította a *pomeriumot*. A kőoszlopok feliratai büszkén tudósítottak arról, hogy Claudius kiterjesztette a birodalom határait. A *pomeriumon* belüli terület méretét megkettőzte, s egyúttal a kőoszlopok egy részét is olyan helyeken (pl. Ara Maxima) helyezte el, amelyek kapcsolódtak Róma és saját családja őstörténetéhez. A *pomerium* vonalának megváltoztatása és kijelölése a császári és személyes politikát, a claudiusi hatalomgyakorlást proklamálta.

Claudius döntése, hogy az Aventinus is a *pomeriumon* belülré kerüljön, Mignone szerint két okból fakadhatott. A korai köztársaság idején az Aventinus több alkalommal szolgált a római katonai fölény hirdetésére. A latin szövetségen aratott győzelemre Diana, Vei elfoglalására pedig Iuno Regina itt épült szentélye utalt. Claudius, aki maga is elmélyülten foglalkozott Róma korai történetével, jól tudhatta ezt, s felhasználhatta, hogy áttételesen saját britanniai győzelmeit propagálja. A másik ok a hírhedt Seianus egyik politikai akciójára adott kései reakció lehetett. A Kr. u. 31-es évre szóló consul választást, ahol Seianust is megválasztották, egy felirat alapján az Aventinuson tartották. A különös helyszín (a szokásos a Campus Martius volt) oka annak *pomeriumon* kívüli volta lehetett. Claudius az ilyen, nem rendes körülmények között megtartott választásokat kívánta intézkedésével megakadályozni – legalábbis Mignone tetszetős elképzelése szerint.

Mignone tanulmánya ezen részében rejti el a saját magyarázatát arra, hogy Claudiusig miért hagyták mindig a *pomeriumon* kívül az Aventinust. A *pomerium*hoz kapcsolódó és a cikk korábbi részeiben hangsúlyozott eszméi, ideológiai tartalom fényében kissé meglepő az a prózai megokolás (saját szóhasználatában: *very practical explanation*), amelyet Mignone nyújt. Véleménye szerint az Aventinus kihagyása révén a dél-itáliai hadszíntéren operáló római seregek és vezérek az egész város(fal) megkerülése nélkül juthattak el olyan fontos helyszínekre, mint Bellona-temploma vagy a Circus Flaminius. A hadseregek elindulása és megérkezése ilyen módon kevesebb vallási eljárás végrehajtását igényelte. A császárkor első századainak töretlen békéje idején Itália nem volt háborús események helyszíne, Claudius ezért nyugodtan belefoglalhatta az Aventinust a *pomeriumon* belüli területbe.

Seneca, aki más tekintetben is kritikus volt Claudius-szal szemben, ironikusan és elutasítóan állt a *pomerium* kiterjesztéséhez. Szavai nyomán az Aventinus és a *pomerium* viszonya a tudóskodó grammatikusok irodalmi játékává vált a későbbi századokban. Claudius intézkedése a politikai motivációkon túl jól magyarázható a régmúlt intézményei iránti rajongásával. Új és később nem használt betűforma bevezetése, a százados játékok időpontjának később figyelmen kívül hagyott újraszámítása és a *pomerium* kiterjesztése mind ezek közé sorolható. Utóbbi sem a domb lakóinak életét, sem a politikai élet működését nem változtatta meg, inkább a császár és a terjeszkedő birodalom hatalmát „reklámozta”. Ebből a szempontból viszont Claudius későbbi utódaiban több követőre talált.

Lisa Marie Mignone: *Rome's pomerium and the Aventine Hill: from auguraculum to imperium sine fine* (Róma pomeriuma és az Aventinus-domb: a madárjósítás helyszínétől a határ nélküli birodalomig.) *Historia* 65/4 (2016) 417–449.

Takács Levente

Szakralitás és deviancia. Konstrukciók – normák – gyakorlat

A bemutatásra kiválasztott kötet egy 2014 áprilisában Stuttgartban tartott konferencián elhangzott előadások írott változatait tartalmazza. A rendezvény alapvető célja volt a szentség fogalmának, az attól való eltávolodásnak, illetve elvesztésének tudományos vizsgálata. Ehhez kapcsolódóan tudatosan törekedtek az interdiszciplinaritásra, illetőleg arra, hogy a kereszténység mellett más vallásokat is bevonjanak a vizsgálódásba. A konferencia irányadó első előadását *Andreas Nehring* tartotta, míg az összefoglalás feladata *Gordon Blenemannra* hárult, kettejük tanulmányai foglalják keretbe a kötetet is. Az írások három nagyobb szekciót alkotnak: Szentség karizma és intézményesülés között; Diskurzusok és konstrukciók; illetve Szentségtöbblet és elkülönítés.

Andreas Nehring (A szent ambivalenciája – A szakralitás és deviancia vallástudományi perspektívái) a kötet fő célját abban a törekvésben határozza meg, hogy történelmi perspektívába helyezve tisztázza a szent, a szakrálisnak tartott, illetve az ezektől eltérő, elkülönített jelenségek közötti határt. A vizsgálódás kulcsfogalmainak egyike maga a határ, amelyet a szerző nem feltétlenül negatív értelemben használ, holott, ahogyan felhívja rá a figyelmet, azt sokszor negatív tulajdonságokkal ruházzák fel, olyan jelenségként ábrázolva, aminek nincs helye a modern világban. *Nehring Martin Heideggert* idézve azt hangsúlyozza, hogy a határ nem feltétlenül valaminek a végét jelenti, hanem valami létének a kezdetét is. A határok általában nem szilárdak, gyakran változnak, vagy meghatározzák őket, vagy éppen önmagukat határozzák meg. Az emberek ugyanis általában igyekeznek stabilizálni a határokat, illetve nyelvileg konstruálni azokat, szükségét érezve az általuk nyújtott stabilitásnak.

Nehring áttérve a normalitás fogalmára azt hangsúlyozza, hogy az kontextuálisan és időben is meghatározott, míg ellentéte, a deviancia alapvetően nemcsak, hogy lehetséges a normalitás mellett, de egyenesen szükséges is, hiszen éppen az eltérés, változás révén jöhetnek létre különböző új normák.

Kérdéses ugyanakkor, hogyan lehetséges társadalmi rend, ha egyének mégis attól eltérően viselkednek, valamint lehetséges-e egyáltalán deviancia, ha működik a társadalmi norma.

A vallási identitással kapcsolatban a szerző fontosnak tartja, hogy az egyetértés és elutasítás elegeyből jön létre, míg a kollektív identitásra a közös emlékezet lehet nagy hatással. A szakralitás tehát közösen bírt narratívákból, rituális eljárásokból és kulturális manifesztációkból ered, nem empirikusan megtapasztható tényekkel kell dolgozni, hanem konstrukciókkal, amelyek egyeztetések folyamataként jönnek létre. A vallás eszerint kommunikáció révén lesz társadalmi létező. amely akkor működik, ha létrehoz egy határt, amely elválaszt a másiktól, a különbözőtől. A kommunikáció azáltal alakul ki, hogy bizonyos viselkedésmódok normális megítélés alá esnek, míg mások attól eltérnek. A kereszténységgel kapcsolatban vizsgálni kell a *vera religio* és a *falsae religiones*, valamint a *superstitio*, a babona viszonyrendszerét is, amely a középkor egyik jellegzetesen meghatározó rendszerszemlélete volt. A vallás és a babona kettősére a reformáció után mint népi hitre tekintettek, és a fogalompar a teológia mellett a vallástudományba is bekerült.

A kötet első tematikai egységét (A szentség a karizma és az intézményesítés között) *Peter Kitzinger* tanulmánya (Keresztény körmenetek a késő antikvitásban és a kora középkorban) nyitja, amely a keresztény körmenetek gyökereit kutatja. A szerző véleménye szerint a processziók kialakulásával kapcsolatban döntő jelentőségű volt a kereszténységnek a világi hierarchiával fennálló viszonyának definiálása, így alapvetően a IV. századi Milánóban találta meg azokat a megfelelő kapaszkodókat, amelyek közelebb vihetnek a körmenetek létrejöttének feldolgozásához. Szent Ambrus tekinthető a központi figurának, aki több aspektusból is aktívan alakította a processziókra vonatkozó felfogást. Kitzinger szerint a körmenetek megjelenése egymásra épülő folyamatok összességéként értelmezhető, amelyek mind Ambrushoz kötődtek. Alapja a püspök egy templomhasználat miatt kialakult konfliktusa volt az ariánus Justina császárnéval, amelyet Szent Gervasius és Potasius ereklyéinek diadalmenetet mintázó koreográfiájú translációja, majd a relikviák átszállításának egyre növekvő gyakorisága követett, megalapozva a processziók későbbi gyakorlatát. Ez a folyamat nem maradt azonban kritika nélkül, maga Ambrus is elítélte az egyre jellemzőbb túlzott világiasságot és pompát. A későbbi évtizedek, évszázadok társadalmi változásai azonban némileg átalakították a püspöki méltóságot, a városokban betöltött szerepük mellett a ceremóniák és rítusok jelentősége is megnőtt, az V. század második felében pedig megjelent a rogationes, a körmenetek egy új, rendszeressé váló típusa is.

Stefan Kopp a Sacrum és a Profanum, vagyis a szentség és a profán keresztény megkülönböztetésének eredetével és az erről való gondolkodásmód alakulásával foglalkozott munkájában (Ég és Föld között. A tér szentsége és a liturgia). Véleménye szerint a profán nem a szent ellentétéként értelmezhető elsősorban, hanem olyan tényezőként, amely egyáltalán lehetővé teszi a másik megtapasztalását. Kopp az elméleti fejtegetések után egy konkrét példával is szolgál, a gótikus építészet Suger Saint denis-i apát fémjelzte jellegzetességeinek, valamint a ciszterci építkezések Szent Bernát megteremtette hagyományának ellentétes fejlődéseinek (Isten nagyságának érzékeltetése szemben az egyszerűsége törekvéssel) az összevetésével. A barokk és a katolikus megújulás által teremtett új tendenciák után pedig egészen a modern korig, a XX. századig eljut a szerző, kitérve a templomok különböző, jellemzően gazdasági okokból történő bezárásának társadalmi és szakmai megítélésére, valamint a szent tér és a liturgia változó viszonyrendszerére.

Ute Verstegen tanulmányában (Felosztás, ráakódás és összeütközés. Megfigyelések a szent terek korai keresztény párhuzamos használatához) arra a kérdésre keresi a választ, hogy a késő antikvitásban és a kora középkorban létezett-e olyan jelenség, amely rituálisan vagy építészetileg párhuzamba állítható a katolikusok és protestánsok német területeken a kora újkorban kialakult közös templomhasználatának gyakorlatával. A fallal elválasztott vagy időrend szerint felosztott templomok eredete ugyan egyértelműen a reformációhoz kötődik, ebben a formában korábban nincs nyoma, de Verstegen a katolikus–ariánus, illetve az észak-afrikai keresztény–muszlim együttéléssel kapcsolatban is ki tudott mutatni rokonítható gyakorlatokat. Előbbi esetben néhány az általános állapottól egyértelműen eltérő templom párhuzamos kialakítása figyelhető meg, míg az arab hódítás első évszázadaiban több helyen is megfigyelhető volt, hogy a mecset felépítéséig a muszlimok a keresztény templom egy részét használhatták saját liturgikus céljaikra, akár fallal is elválasztva azt.

A kötet következő nagyobb egységét (Diskurzusok és konstrukciók) *Martin Bauch* tanulmánya (Nem szent, de kiválasztott: IV. Károly császár szakrális uralmának sajátossága és dinamikája) nyitja, amelyben Luxemburgi IV. Károly uralmának egy sajátos aspektusával, a császár szakralitásával foglalkozik. Kiindulópontként a szerző Johann von Jenstein későbbi prágai érsek Károly halála után elmondott 1378. decemberi prédikációját választotta, amelyben a császár feltétlen híve hét pontban foglalta össze, miért is tekinthető IV. Károly szentnek (szent olajjal felkenés, a Szent Római Birodalom vezetése, a pápa visszavezetése Rómába, csodák és látomások,

az eukarisztia általi különleges megérintettség, számtalan erénye, valamint a tény, hogy mindegyik szentséget fogadta életében). Bauch 1378-ból visszatekintő vizsgálódása alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy Károly 1347 előtt, Bajor Lajos halála előtt még egyértelműen a francia modellt követte az uralkodó szakrális legitimációjával kapcsolatban, ami egyebek mellett a prágai vár *capella regiájában* található Mindenszentek Kápolna megalapításában is megnyilvánult. Később azonban az uralkodói szakralitás dinamikus kitágítása figyelhető meg esetében, amelyet a szerző egyfajta sajátos károlyi uralmi stílusként határoz meg, amelynek középpontjában a Luxemburgi dinasztia kiválasztottságának tudata állt.

Peter Dinzelbacher írásában (A személyes szentség a szubjektív igény és a kollektív javaslat között) arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szentség képzetének milyen megjelenési formái és jegyei lehettek egy adott személy életében önmaga, valamint környezete számára. A szerző által használt kategorizálás szerint alapvető megnyilvánulási forma volt a hivatalhoz kötött szentség, amely elsősorban a pápák esetében jelent meg. A *szentatya* kifejezés elterjedése ezen aspektus csak egyik megnyilatkozása volt, a XV. századra pedig már egyenesen bűnnek (*delictum*) számított, és súlyos következményekkel járhatott a pápa szentségének tagadása. A viselt hivatal mellett az egyén karizmája is alapot szolgáltatott a szentként való tiszteletre. Az alázatosság talán a legfontosabb az elvárt erények között, ami azonban párosulhatott a saját kiválasztottság tudatával (ami gyakran álom képében is megmutatkozott az egyén számára), illetve a saját csodákba vetett hittel is. Természetesen nem mindenkit fogadott el szentként a környezete, vagy annak bizonyos része, azok közül, akik ezt állították magukról. Az egyéni kiválasztottság érzése bizonyos esetekben, tudatosan vagy indirekt módon visszanyúlva az ókori mintákhoz, egyenesen az isteniség képzetével, esetleg egy szent általi megszállással egészülhetett ki. Fantaszták nem csak a késő antikvitásban és a középkorban, de az elmúlt évszázadokban is hallatták hangjukat. Dinzelbacher kitér a karizmatikus szentség külső nézőpontú megnyilatkozásaira is, amelyek közül a személy életében, vagy nem sokkal halála után megírt, a legendákkal rokon életrajz, illetve a szülői, keresztszülői meggyőződés emelhető ki. A szentként való pozicionálás nem járt azonban minden esetben együtt az elismeréssel, gyakran inkább az eretnekség vádja merült fel.

Robert Schick munkája (Képprombolás a VIII. századi Palesztinában) a VIII. századi palesztinai képprombolás kérdéskörével foglalkozik, válaszként követi azt *Sebastian Watta* rövidebb lélegzetvételű írása (Az írod nekem, vajon ez nagyon alkalmas-e... – Az illő dolgok aspektusa a szent

terek képei esetében). Schick alapvetően öt kérdés köré szervezte vizsgálódását: milyen módon történt a pusztítás, mely területeket érintett, kik követték el, mikor mentek végbe, illetve mi volt az oka a rombolásnak? Különösen érdekes az a megállapítása, hogy maguk a muszlim uralom alatt élő keresztények voltak, akik „pusztítottak”, vagyis sokkal inkább gondosan eltávolították a mozaikokat az érintett templomokból, még hozzá feltehetően azzal a céllal, hogy a szent helyeket később is használni tudják. A szerző szerint a mai Izrael, Jordánia és Észak-Szíria területén lokalizálható események mögött II. Jazid omajjád kalifa ediktumának 720 és 724 közötti érvényesítése állhat, így magát a képrombolás időszakát is 725 és 764 közé helyezi. Sebastian Watta éppen ezzel az állítással vitatkozik, hangsúlyozva, hogy nem beszélhetünk a kereszténység és a korai iszlám gyorsan eszkalálódó, meghatározott időintervallumhoz köthető konfliktusáról, ahogyan Schick véli, sokkal inkább jellemző lehetett a két vallás együttélésének, a képek tiszteletét illető diskurzusának hosszabb kimenetelű formáló hatása.

Susanne Köbele tanulmányában (A tiszta semmi vonzásában. A késő középkori filozófiai-teológiai teremtéskonceptióinak konkurenciájához) a történettudomány és régészet területéről a filozófia irányába mozdul el a semmire vonatkozó késő középkori teremtéskonceptiókkal kapcsolatban. Alapvető kérdésfeltevése arra vonatkozik, hogy Isten a minden előtti semminek, vagy épp ellenkezőleg, az abszolút létezőnek tekinthető-e. A szerző tehát az ókori filozófiai iskoláknak a semmiből történő teremtés (*creatio ex nihilo*) keresztény tanára adott reakcióit veszi vizsgálat alá, illetve a semmi fogalmához kapcsolható vallási és irodalmi devianciák után az ún. *Liber viginti quattuor philosophorum* alapján elemzi az Isten létezésével kapcsolatos megfogalmazásban a semmi megjelenését.

Matthias Ahlborn munkájában (A „személytelen abszolút” (brahman) és a „személyes isten” (Isvara) a Vidyaranya teológiájában (XIV. század): Az Advaita-Vedanta egy válasza a teista irányzatokra) ugyan kronológiailag a középkorban marad, de elhagyva Európát, az indiai szubkontinens vallási viszonyai egy sajátos aspektusának a bemutatására vállalkozott. Célja a XIV. századi szanszkrit filozófiai irodalom elemzése, amely az ugyanarra a kánonra építő, de egymással vetélkedő helyi tradíciók megjelenésének és egymáshoz való viszonyának a vizsgálata révén valósítható meg. A kiválasztott forrásbázis további érdekességét az a körülmény adja, hogy bár az iszlám ebben az időben már komolyan terjedőben volt a területen, de az említett művekben mégsem reflektáltak erre a helyzetre, a vallási kérdések a hinduizmus keretein belül maradtak.

Thomas Kaufmann írásában (A szentisztelet reformációja? Luther és a korai reformáció a szentekhez fűződő kapcsolatának kérdéséhez) visszatérve Európába egy első látásra egyértelműnek tűnő kora újkori témával, a korai reformáció szentekhez való hozzáállásával foglalkozik. A szerző azonban túllép a szentek és a hozzájuk kapcsolódó relikviák elutasításának konstatálásán, hiszen a XVI. század első fele a reformáció szempontjából is tartogat több olyan aspektust, amely a szentkultuszhoz kapcsolható, vagy legalábbis rokonítható azzal. Ebbe a körbe tartozik egyebek mellett a reformátorok és a reformáció mártírjainak tisztelete, a szentábrázolások motívumainak megjelenése velük kapcsolatban, valamint bizonyos értelemben még relikviák megjelenéséről is beszélhetünk. Kaufmann részletesen foglalkozik Luther hitvalló mártír-koncepciójával, amely a reformátor szemléletében együtt volt jelen a segítségért való könyörgés babonaként való megbélyegzésével, illetve általánosan a vallásnak a népi hiedelmektől történő megtisztításának igényével. Ugyancsak jelentős elem volt Luther esetében a szerinte túlságosan elburjánzó, a szentekhez kötődő ünnepnapok számának drasztikus korlátozása azoknak az egyén lelkére és a gazdaságra is káros volta miatt.

A tanulmánykötet utolsó részét (Szentségtöbblet és elkülönítés) *Bernhard Vogel* munkája (Tisztelet és megvetés között: Arbrisseli Róbert példája) nyitja, amelyben a XI. század második felének egyik jellemző alakjával, Arbrisseli Róberttel, valamint a hozzá kapcsolódó korabeli ellentétes vélekedésekkel foglalkozik. Róbert észak-franciaországi vándorprédikátor és rendalapító (Fontevraud kolostora) volt, aki nagy feltűnést keltett korában. Marbod rennes-i püspök, valamint Gottfried, a vendôme-i La Trinité monostor apátja egyebek mellett a diszkréció hiányát, valamint a Róbert által alapított közösségek koedukált voltát vetette a vándorprédikátor szemére. Róbert, majd halála után követői igyekeztek megfelelő választ adni a kritikákra, amelyek közül Baudri, Dol-de-Bretagne érsekének munkája (*Historia magistri Roberti*) emelhető ki. A főpap ugyan feltehetően nem kételkedett Róbert szent mivoltában, írásából azonban mégis hiányoznak a hagiografikus alkotások megszokott elemi, elsősorban a csodák leírásai, míg mások mellett például a főszereplő halálának, vagyis mennyei születésének a napjáról sem ad felvilágosítást. Baudri művét hiányosságai miatt megszületése után nem sokkal már egy kiegészítéssel is el kellett látni. Róbert tisztelete ugyan a XII. században is élt, azonban igazán a XV. századtól élénkült meg, de a XIV. századig tartó sorozatos kísérletek ellenére sem valósult meg a kanonizációja, amiben feltehetően a fennmaradó korabeli kritikáknak is szerepe volt.

Miriam Czock tanulmányában (A szentség és az eretnység között: A képek retorikája és felhasználása a Tanchelmhez, Henrikhez és Arbrisseli Róberthez írt levelekben) Vogel kutatásához hasonlóan a szentség és az eretnység közötti, olykor nehezen meghatározható határvonalat vette vizsgálat alá. Időben a XII. századot választotta határvonalnak, ekkortól tűntek fel ugyanis egyre nagyobb számban különböző eretnekmozgalmak. Összehasonlítási alapul, illetve az elhatárolás esetlegességét, az érzékelés és egyáltalán a konstrukció szerepét reprezentálandó a vándorprédikátorok működésének jellegzetességeit választotta Czock. Az eretnység ugyanis többször is devianciaként jelenik meg a tevékenységükre vonatkozó művekben, ahogyan azt a szerző eltérő megítélésű, eretneknek tartott és csak gyanúba keveredett prédikátorok (Antwerpeni Tanchelm, Henrik, valamint Arbrisseli Róbert) reputációjának elemzésével szemlélteti. Az Antikrisztus-motívum egyike a többször megjelenő képzeteknek, míg a szentségek elutasítása, illetve a hiszékeny nép megtévesztése (báránybőrbe bújt farkasként) ugyancsak többször felmerülő vád volt a prédikátorok esetében. Czock fontos megállapítása, hogy a hasonló mintákat nem minden esetben egyezően interpretálták, vagyis az eretnekként történő megítélés kontextusfüggő is volt.

Christian Saßenscheidt írása (Az eretnység és a hamis prófétafogalmához: Petrus Venerabilis iszlám-konstrukciója mint Tanchelmus eretnekként való megítélésének párhuzama) *Miriam Czock* tanulmányához kapcsolódik, azt mintegy kiegészítve a vándorprédikátorok helyett az eretnység és az iszlám összekapcsolására koncentrálna Petrus Venerabilis munkájában. Saßenscheidt ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a prédikátorok esetében kizárólag a korabeli véleményformálók és műveik szűrőin keresztül juthatunk információhoz, míg az iszlámmal kapcsolatban lehetőségünk nyílik az esetleges félreértelmezések és értékelési mintázatok felderítésére is. A szerző felhívja továbbá a figyelmet több olyan momentumra is, amely megtalálható mind a vándorprédikátorok elleni vádak között, mind Petrus Venerabilis munkáiban (pl. a szentségek elutasítása, hamis prófétafog. stb.).

Roger Thiel közleménye (Mi a hit? Néhány megjegyzés a hit működéséhez Dorothea Weltecke a középkori hitetlenséget érintő gondolataihoz kapcsolódva) ugyancsak egy másik tanulmányhoz fűz megjegyzéseket, a korábbi esetekkel (Watta és Saßenscheidt munkái) ellentétben azonban nem egy, a kötetben is megtalálható szövegre reflektál. Dorothea Weltecke munkája így nem minden olvasó számára ismert, ami némiképp megnehezíti Thiel gondolatának kontextusba helyezését, különösen, mivel oly nagy mértékben kapcsolódik az alapul vett szöveghez, így véleményünk szerint

ebben az esetben a kötet szerkesztői nem a legjobb döntést hozták a közlemény beillesztésével.

Martin Kaufhold tanulmánya (Kizárás a szentségből. Az interdiktum mint az egyházi normákhoz történő nevelés eszköze) a pápaságnak a XI. század végi reformok óta rendelkezésre álló eszközével, az interdiktummal, vagyis az egyházi tilalom elméleti hátterével, valamint gyakorlati alkalmazásának hatásaival foglalkozik. A szentségek kiszolgáltatásának felfüggesztése, ami alkalmazói számára tulajdonképpen lelki gyógymódot (*poena medicinalis*) reprezentált, ugyanis komoly büntetést jelentett a középkor embere számára, amit az egyházfők adott esetben sikerrel alkalmaztak világi uralkodókkal fennálló vitáik rendezésére is. Az interdiktummal való élésnek is megvoltak a maga korlátai, hiszen a javító szándék ellenére az üdvözülésből való kizárást jelentette az érintettek számára, minél hosszabb ideig tartott, annál több és mélyrehatóbb káros következménye lehetett. Kaufhold az általános áttekintés után a Bajor Lajos ügyében kimondott egyházi tilalmat veszi vizsgálat alá, amelynek lokális hatásai, valamint az ehhez kapcsolódó ellentétes nézetek különösen jól megvilágítják az interdiktum alkalmazása körüli kontroverziát.

A kötet utolsó közleményében *Gordon Blennemann* (Szentség és deviancia premodern kontextusban. Egy lehetséges rendszerezés perspektívái) az egyes tanulmányok és szerzőik érdemeinek összefoglalása helyett a konferencia, és így a kötet központi motívumaival, valamint elsősorban a kutatás módszertanával kapcsolatos megjegyzéseit, megfigyeléseit gyűjtötte össze.

Egy ilyen széles spektrumú tanulmánykötet végén nem könnyű feladat az összefoglalás, értékelés, jelen esetben mégsem hálátlan a recenzens feladata. A kötet szerkesztői ugyanis jó érzékkel építették fel a kötet ívét, egyedül Roger Thiel említett közleménye nem illeszkedik teljesen a koncepcióba a vonatkozási pontként választott szöveg hiánya miatt. A szerkesztők és a szerzők munkáját egyaránt dicséri, hogy időben és tematikailag is széles kört ölel fel a könyv. Kronológiailag a kora-középkortól kezdve a reformáció korszakán keresztül néhol egészen az újkorig juthatunk el, míg a kérdésfeltevéseket illetően a térhasználat szentségének jellegzetességeitől, a személyek szakralitásának aspektusain át egészen az eretnokség megítélésének különböző változataiig terjedő skálán helyezhetők el a tanulmányok. Különösen üdvözlendő ebből a szempontból, hogy sikerült kilépni az Európa-központúságból is a hinduizmus és az iszlám bizonyos jellegzetességeinek a beemelése által, még ha ez nem is foglal el központi szerepet az összeállításban. Összességében, bár az egyes tanulmányok eltérő súlypontúak és esetenként minőségűek, de minden a szentség, deviancia, eretnokség

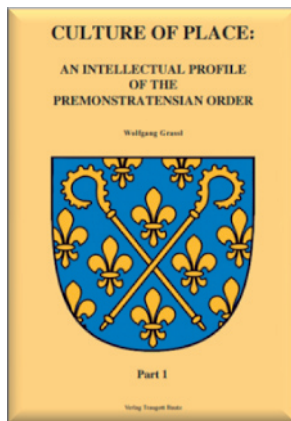
témakörei iránt érdeklődő olvasónak ajánlható a kötet megismerése, míg az egyes tanulmányok nagyban hozzájárulhatnak a kérdéskörök további tudományos vizsgálataihoz, új eredmények eléréséhez.

(Klaus Herbers – Larissa Düchting (Hg.): Sakralität und Devianz. Konstruktionen – Normern – Parxis. (Szakralitás és deviancia – Konstrukciók, normák, gyakorlat) (Beiträge zur Hagiographie 16). Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2015. 314 o.

Barabás Gábor

Egy elszalasztott lehetőség – a premontrei rend intellektuális profilja

Wolfgang Grassl terjedelmes írásával igényt jelent be, hogy műve hosszú időre egyet jelentsen a nagybetűs premontrei monográfiával. A nagyreményű vállalkozás időszerű, a rend történetét a kezdetektől tárgyaló írás meglehetősen régen, a XX. század első harmadának végén jelent meg¹ az azonos családnevű *Basilius Franz Grassl* tollából. A méretek imponálóak; közel 700 oldal két kötetben, több mint 1100 idézett forrás és történeti, filozófiai, teológiai irodalom a bibliográfiában. A cím három nagyobb fejezetből és a függelékből áll. Az első kötet első felét a rendtörténet teszi ki, majd külön fejezetben áll elénk 35 híres szerzetes

Szent Norberttől a XX. századig. A premontrei Parnasszuson három magyart is találunk, Kunc Adolf történetírót, Iréneusz József Károly fizikust és Mécs László költőt. A második kötetben olvasható Grassl írásának legizgalmasabbnak ígérkező része, a teljesen új megközelítésből írott rendi karakterológiai kísérlet. A recenzió a mű ezen részére (The Premonstratensian Intellectual Style) szorítkozik. Kíváncsivá tett az újszerű megközelítés, az érdekelt, hogy sikerül-e ezen az úton a rend intézményét és lényegét megragadnia.

Az osztrák szerző, Wolfgang Grassl az egyesült államokbeli St. Norbert College in De Pere, Business Administration professzora.² Tudományos tevékenysége elsősorban a közgazdaságtan különböző szakterületeire, a marketingre és a menedzsmentre terjed ki, de érdeklődik a katolikus társadalomelmélet és eszmetörténet iránt is.

1 *Der Praemonstratenserorden, seine Geschichte und seine Ausbreitung bis zur Gegenwart.* Von Basilius Franz Grassl. Tongerlo (1934); Basilius Franz Grassl: A premontrei rend szentjei. Életrajzok és elmélkedések. Kiadja a Csornai Prépostság, Budapest, 1942.

2 <http://www.snc.edu/academics/faculty/wolfgang.grassl.html>

Talán nem tévedek, ha a Grassl által alkalmazott módszertannal kapcsolatban – egykori közgazdaságtani tanulmányaim alapján – feltételezem, hogy annak egyes elemei, vagy akár az egész metodika, egyszerű átvétel a szerző fő szakterületéről. Az elemzés menete mindenesetre feltűnően hasonlít az ökonomia számos területén (döntéshozatal, versenyképességi mérések, piaci teljesítménymérések) széles körben alkalmazott ún. karakteralkotási eljárás-hoz. Az asszociatív eljárás lényege, hogy adott termék vagy szolgáltatás piaci teljesítményét egy síkon, több, akár tucatnyi kritérium alapján is egyidőben mérik, majd az eredményeket grafikus felületen ábrázolják. Az eljárás kitűnően alkalmazható versenyelőnyök és versenyhátrányok feltérképezésére, fejlesztési területek kijelölésére, vagy – személyi erőforrások felmérésére alkalmazva – képzési igények felmérésére, felvételi szempontok megállapítására.

A módszer lényegi eleme annak grafikus vetülete, az ún. pókháló-, radar-, vagy sugárdiagram. Adott termékhez, szolgáltatáshoz, vagy személyi erőforráshoz kapcsolódó jellemzőket, vagy elvárt készségeket skálázott tengelyeken ábrázolják úgy, hogy a tengelyeket közös origóból kiindulva, a köríven egyenletesen elosztva, sugárirányban veszik fel. A tengelyek véges szakaszok, amelyek az adott kritérium alapján mért teljesítmények pontjait összekötve pókhálószerű rajzolat tűnik elő. A diagram középpontjához közelebb eső értékek (behorpadások) jelzik a fejlesztendő, az attól távolabb felvett értékek (kicsúcsosodások) az előnyös területeket.

Megfigyelésem szerint Grassl ezt az eljárást követve kísérelte meg a rend radardiagramját elkészíteni. A premontreiekhez, vagy általában egy katolikus szerzetesrendhez kapcsolható fogalmakból képzett tengelyeken kereste ki a rend által elfoglalt pozíciót. A rend intézményéről tizenkét kérdést felvetve írt, amelyek négy csoportba rendezhetőek. A kötet egyértelmű hiányosságai közé sorolom, hogy ez a csoportosítás kimaradt a szerkesztési elvek sorából, így a tucatnyi teológiai, filozófiai, történeti és gyakorlati kérdés egymással keveredve, minden logikai sorrendet mellőzve követi egymást. A kérdésekben annyi közös, hogy dilemmák formájában vetődtek fel, a vonatkozó kritériumokhoz tartozó szélsőségek felvillantásával.

A filozófiai kérdésfelvetéseiben a tradicionalizmus és a progresszió (5. fejezet 1. pont), az idealizmus és a realizmus (5.2), a partikularizmus és az univerzalizmus (5.7) szélső értékei között kereste Grassl a premontreiek értékvalasztását és találta meg azt a hagyomány, a helyi értékek és a józan realitás tiszteletében. A magyar olvasók szívének kedves és a hazai premontreieket megtisztelő tény, hogy a filozófiai kérdéseket tisztázó szövegek dr. Takács Menyhért O.Praem. jászóvári prépost, meglehetősen régen, 1927-ben Berlinben kiadott: „Mi a bölcselet?” című műve alapján íródtak.

Nincs kétség az állásfoglalással kapcsolatban, már a rend alapítása is tradicionalista mozzanat volt; Szent Norbert reformja kísérlet volt a jezsuiták öskeresztény közösség eszményének felélesztésére. Az állítás, mely szerint a legerősebb rendi tradíció épp a tradicionalizmus, hosszas rendtörténeti vázlatban nyer bizonyítást; a XII. században ez a patrisztikát és Szent Ágostont jelentette a skolasztika helyett, az investitúra-harcban a pápa, a latin egyházszakadás idején a legitim pápa támogatását. A koldulórendek kanonizálásával jelentős progressziót integráló egyház hajójának tökesúlyát alkotva elleneztek a radikális szegénységet, és fékeztek a zsinatok jelentőségét a pápa hatalma rovására fokozni igyekvő konciliarizmust. Premontreiek (Johannes Bucka) képviselték a vádat Husz János ellen – Csehországban egyébként is különösen jelentős szerepet játszottak –, de már a trienti zsinat egyik főszereplője, később az ellenreformáció egyik vezetője is (Nicolas Psaume) a rend tagja volt. A tradicionalizmus perdöntő bizonyítékaként tárja elénk a szerző a rend és a janzenizmus viszonyát. A janzenizmus ellen a hivatalos római irányt követve annak ellenére felléptek, hogy az alapvetően Szent Ágoston tanaiból kiinduló és így a rendi filozófiával azonos alapon álló janzenista filozófia tökéletesen alkalmas irányzatnak tűnt a premontreiek számára, akik éppen ebben az időben keresték a megújulás lehetőségét a három évszázadon át tartó hanyatlás után. A továbbiakban ismertetett széles történeti tablóból mindössze egy szereplőt ragadnék ki: a XX. század végén élt Boniface Luykx belga premontrei kanonokot. Fellépéséig a tradicionalizmus a rend életében mindig a progresszió ellenzését és a hivatalos álláspont támogatását jelentette. Luykx ezt a hagyományt kiiktatva tiltakozott a II. vatikáni zsinat határozatai ellen, mondván, a monasztikus élet lehetőségei olyannyira visszaszorultak, hogy a Szent Norbert-i hagyományok az új latin szertartáson belül immár nem teljesíthetők ki. A nyolcvanas évek elején ezért attól elfordulva görög rítusú premontrei monostort alapított Kaliforniában.

A rendről kialakult konzervatív-tradicionalista képet a filozófiai alapvetés mellett meghatározta az is, hogy sokáig erős arisztokratikus karakterrel rendelkezett. Egyes németországi házak csak nemesi tagokat fogadtak be (Herrenstift), illetve több csehországi ház az uralkodó dinasztia tagjainak nevelését végezte.

A realizmus-idealizmus esetében a kép, ha lehet még egyértelműbb: a rend Szent Norbert Pierre Abélarddal folytatott vitái óta máig következetesen a realista pozíciót foglalta el. A Szent Ágoston-i tanítást, miszerint az igazság független annak elismerésétől, az idealizmus egyetlen irányzata sem rendítette meg.

A szerző négy teológiai jellegű kérdésben a rend értékválasztását vizsgálja a fideizmus és a racionalizmus (5.3), a spekulatív és monasztikus-spirituális teológia (5.5), a humanista jámborság és a skolasztikus intellektus (5.12), valamint a katolikus ortodoxia és az eretnekség között (5.9).

A premontrei rendet, történetének első szakaszában jellemzően anti-intellektuális karakter lengte körül. A meglepő állítás alátámasztására számos okot sorol fel a szerző. Elfogadhatjuk Grassltól magyarázatként Szent Norbert szerepvállalását a korszak legnagyobb intellektusának tekintett Petrus Abelardust elítélő zsinat munkájában, vagy a tényt, hogy a rendalapító nem volt magasan iskolázott és az egyetemi stúdiumokat sem támogatta, gondolhatunk a csodákat és a népi vallásosság elemeit a vallásgyakorlatba készséggel beépítő premontrei fideizmusra, okolhatjuk továbbá az Isten végtelensége és a racionális megismerés egymást kizáró voltát hirdető és a rendi tradíciót mélyen átitató *docta ignoratát*; de az anti-intellektualitást az Ágoston–Tamás ellentétből és a kötetben legerősebb érvként tálalt Szent Ágoston-i „*Philosophia ancilla theologiae*”-ből levezetni egészen biztosan súlyos tévedés.

A monasztikus és a skolasztikus teológiát taglaló fejezetben – amely Jean Leclercq tanulmánya³ alapján készült – érhető tetten leginkább a kötet íráskor alkalmazott módszertan. Grassl annak ellenére elvégzi ezen a tengelyen is a mérést, hogy az új aspektus nem hoz új eredményt. Semmitől sem zavartatva vonja le ugyanazt a következtetést sokadszorra is: a premontreiek szemben állnak a tomista-skolasztikus iskolával, a monasztikus-spirituális hagyományt és az általános értelemben vett humanista teológiát követik.

Megtudhatjuk, hogy a premontreiek, az egyház mindenkor hű fiai – az alapító Szent Norbert ikonográfiai attribútuma, az eucharisztia is erre utal – részt vettek a pogányok megtérítésében (főként a német–lengyel síkság Elbától keletre eső területein), az ellenük való harcokban (szentföldi missziók, *reconquista*) és az igaz hit védelmében a husziták, a valdensek, a katharok, az anabaptisták, majd a lutheránusok ellen. A pogányság és az eretnekség elleni küzdelem mellett a rendet elhagyó aposztaták és az eretnekség bűnébe esett szerzetestársak történetei is helyet kaptak ebben a fejezetben. Köztük egy a rend egyik női házát vezető Maria von Mossauról, akit az utolsó németországi boszorkányperben égettek meg, vagy Johann von Seelauról, aki a huszita háborúk nyitányaként az első defenesztrációt hajtotta végre Prágában.

A rendet elhagyók között, magyar példaként említi Fábíán Árpád egykori szombathelyi püspököt, aki – így a szöveg – a kommunista titkosszolgálat

3 Jean Leclercq: *The Love of Learning and The Desire for God: A Study of Monastic Culture*, New York, Fordham University Press, 1961.

együttműködő ügynöke volt. A kötetben szereplő történetből több tény ki-maradt, ezért olvasóként kell korrigálni, hogy Fábíán a rendet nem jószán-tából, hanem annak felosztatása miatt még jászói novíciusként hagyta el, világi papként szentelték, vitatott karrierjét nem premontrei szerzetesként futotta be.

A rend és a gyakorlati élet viszonyát szintén négy dilemmában tárgyalja a szerző; teória vagy praxis (5.6), kontemplatív elmélyülés vagy világi-as kifelé fordulás (5.4), szigorú erkölcs vagy laxizmus (5.8), illetve bensősé-ges közösségi élet, vagy individualizmus (5.11). Sajnos itt sem sikerül a redundanciákat kiküszöbölni. Újra és újra megtudjuk, hogy a premontrei (ágostoni) intellektuális stílusban a tudás elválaszthatatlan annak gyakorlati alkalmazásától, a műveltség az erkölcstől. A tudásnak a célt kell szolgálnia, haszna és öröme egyenrangú. Nem arról van szó, hogy a teológiai kutatás nemkívánatos, de csak annyiban hasznos, amennyiben hozzájárul az egyház feladataihoz, Isten dicsőítéséhez és a hívek szolgálatához. A kontemplatív spiritualitás elemzésénél, amelynek eredőjeként az ágostoni tanítást: „ne ki-felé menj, önmagadba térj vissza, az ember bensőjében lakik az igazság” jelöli ki alapként. Újdonságként egyedül az a felvetés hat, hogy a rend egy-értelmű kontemplatív irányultsága ellenére, sem tudunk egyetlen premont-rei misztikusról sem.

A premontreiek morális kérdésekben is szilárdan kitarítottak az ágostoni tanítás mellett: az ember annak ellenére felelős bűneiért, hogy nem tud nem vétkezni. Ellenálltak az erkölcstan bármely relativizálási kísérletének, később a jezsuitákkal és a tomista filozófusokkal folytatott évszázados vi-táik során többször vonták magukra a kálvinista és az ágostoni etika közti hidverés vádját. Alapja, hogy Ágostonnak a szabad akaratról, az isteni ke-gyelemről és a predestinációról szóló tanai – részben átalakítva – későbbi kálvinista értelmezésükben váltak közismertté.

A szerzetesi közösség életvitele alapján a premontrei rend a szigorú be-nedeki regulát követő monasztikus rendek (bencések, ciszterciták, kartha-uziak etc.) után következik a rendjük szervezeti felépítését róluk mintázó dominikánusokkal együtt. A sor a ferencesekkel folytatódik, a jezsuiták zár-ják. Jó felvetés a szerzótől az intenzív közösségi létezés és a viszonylag cse-kély társadalmi aktivitás szembeállítása, amelyet azonnal meg is válaszol. A feszültség ugyanis látszólagos, a magyarázat a rend újraindulását jelző cezúrában van; a rend korai szakaszára jellemző arisztokratikus karakter és a csekély szociális felelősségvállalás az újjászervezését követően nem jellemző. A premontreiek továbbra sem tekinthetőek szolgálórendnek, de sokan tevékenykedtek közülük szociális területen, köztük a XX. század leg-

ismertebb premontrei szerzetese, a holland Werenfried Philipp van Straaten, aki a Kirche in Not nevű katolikus segélyszervezet alapítója.

Grassl önálló fejezetben tér ki a rend történelemszemléletére (5.10), amelyben az emberiség történelme az üdvtörténet része. Isten az örök jelenben létezik, az idő csak az általa teremtett világban van jelen. A premontreiek közül számos történész került ki, közülük az egyik legismertebb Havelbergi Anzelm, Ravenna érseke, aki Norbert kortársa és követője volt. Augustinus Wichmans nevét érdemes még említeni, aki a *De Syntagma Pastorale* című művében üdvtörténeti vázlatot alkotott Ádám és Éva történetétől Jézus Krisztus működésén át Szent Norbertig, ezzel a rend létezésének teológiai igazolását adva.

Grassl kötetet záró összefoglalása szerint a premontreiek elsősorban és mindenekelőtt Szent Ágoston gondolati-teológiai rendszerének követői. Hiszik és vallják, hogy minden igaz tudás forrása az isteni kinyilatkoztatás. Számukra az igazság és a szeretet közötti lényegi kapcsolatot a monasztikus teológia tárja fel, amelyben a filozófia csupán segítséget nyújt, jóllehet a két tudomány közt nincs éles határ. A premontreiek életprogramja a tökéletesség elérése, amelyet a kontempláción keresztül spirituális közösségi térben kívánnak elérni, nagy jelentőséget tulajdonítva a liturgia szerepének, Mária és az eucharisztia tiszteletének. Istennel való kapcsolatuk érzelmi alapú, Isten szépségét a liturgiában, a mindennapi életben, a művészetekben és a természetben is keresik.

Grasslnak a rend karakterét leíró vállalkozása – mint általában minden interdiszciplináris kísérlet – izgalmas próbálkozásnak ígérkezett, az elért eredmény sajnos jelentősen elmaradt a valószínűsíthető családi és szakmai érintettség miatt is indokolt várakozásoktól.

A kötetben tárgyalt 12 kérdésben részint a rend története során valóban előállt válaszutakat vizsgál, részint tisztán elméleti felvetéseket tesz. A valós dilemmák fénytörésében felsejlő tulajdonságok, karakterjegyek alkalmasabbnak bizonyulnak a rend jellemzésére, mint az egyéb, tisztán elméleti felvetések, amelyek erőltetettek, helyenként evidenciák sulykolásába fulladnak. Az Ágoston–Tamás ellentétéről, a monasztikus-spirituális és a skolasztikus-spekulatív teológia közti alapvető különbségekről 4-5 helyen is olvashatunk a kötetben.

Az írás fő erényének számító újszerű megközelítést, a meglepetés erejét és frissességét tompítja a már említett rossz szerkesztés és a rengeteg ismétlés. A gondolatmenet íve rendre megtörik, rendezetlen időbeli sorrendek, tényszerű tévedések keverednek a szövegbe. A kitartó olvasó a hatalmas információtengeren kemény munkával átkelve végül többet tud a tárgyról,

felvillannak a rend történetének érdekes epizódjai és alakjai, de mindez nem áll össze egységes képpé.

A könyv a tárgyalt strukturális hibái mellett a nehézkes szóhasználat miatt is kellemetlen olvasmány. Végig az volt az érzésem, hogy a született osztrák szerző arról akar meggyőzni, hogy anyanyelvén kívül az angol nyelvet is tökéletesen beszéli. Nem is adhatta volna ennek egyértelműbb jelét annál az eltökélt neofita buzgalomnál, amellyel az adott fogalmak, vagy események megnevezésére, az egyébként tökéletesen megfelelő, általánosan használatos szavak helyett ritka, patinás szakkifejezések után kutatott.

Grassl kötete hiába ígér sokat, jelen formájában nem tudja betölteni a hozzá fűzött reményeket. Egy alaposan átszerkesztett, rövidített német nyelvű második kiadással óriásit léphetne ez ügyben előre. Az esetleges második kiadásban lehetősége nyílna Takács Menyhért nyolcvan és Jean Leclercq ötven évvel ezelőtt napvilágot látott írásain kívül, a témában azóta született és említésre érdemes szövegekre is reflektálni.

Wolfgang Grassl: *Culture of place: An intellectual profile of the Premonstratensian Order.* (A hely kultúrája – A premontrai rend intellektuális profilja) Verlag Traugott Bautz, Nordhausen, 2012. Az I. kötet 417 o., a II. kötet 241 o.

Baranyai Balázs

KORAÚJKOR – ÚJKOR

A holland felkelés és a katolikusok száműzetése a reformáció-kori Európában

A XVI. századi holland felkelés a reformáció-kori Európa egyik legnagyobb menekültválságát indította el. *Geert H. Janssen*, az Amsterdami Egyetem professzora a katolikus menekültek útját, a diaszpórák sorsát és az exodus következményeit tárta fel.

1578-ban a protestánsok elfoglalták Amszterdamot, ezért nagy számban menekültek el onnan a katolikusok. Száműzetve, idegenben próbálták meg újjáteremteni elvesztett korábbi világukat. Európa-szerte ezernyi katolikus menekült diaszpóra alakult ki. A németalföldi küzdelmek a függetlenségért és a protestantizmus győzelméért folytak, az amszterdami menekültek viszont szívvel-lélekkel ragaszkodtak a Habsburg-hatalomhoz és a katolikus egyházhoz. A történészek többnyire a független északi protestáns állam létrejöttével foglalkoztak, a száműzött katolikusok sorsára alig figyeltek, pedig 1566 és 1590 között több mint 100 ezer ember kényszerült elhagyni az otthonát. A háború protestáns és katolikus államra szakította szét Németalföldet.

A menekülés előzményei. Az 1560-as években a katolikus egyház még az egyetlen volt Krisztus hívei számára. A nép áhítatos hite ellenére 1566-ban váratlanul mégis kirobbant az erőszakos képrombolás. Egy radikális protestáns kisebbség indította el. A papság szerint az eretnekség fertőzte meg a társadalom szent testét, a *corpus christianumot*. A protestantizmus az egységes keresztény *corpus* eszméjét, s ezzel együtt a politikai egység gondolatát támadta meg.

A németalföldi társadalom megosztottságát részben a tartományok eltérő fejlettsége okozta. A központi adóbevételnek több mint 80 százalékát Flandria, Brabant, Zeeland és Holland fizették be. II. Fülöp egységes föderális államba akarta szervezni a laza szerkezetű államot, grófságokat. Új püspökségei, erőszakos központosítási és adóztatási intézkedései lázadásokat váltottak ki. Ráadásul Fülöp Madridból kormányzott, a lakosság úgy érezte, hogy spanyol uralom alá került. A konfliktust felerősítette az

1560-as években a vallási megosztottság. A városi kereskedő, írni-olvasni tudó lakosság körében gyorsan terjedtek Luther és Kálvin tételei. A Bibliát anyanyelvükön olvasták az emberek. Ez aláásta az egyház presztízsét. V. Károly és II. Fülöp szigorú eretneküldözésbe kezdett Németalföldön. 1566-ig mintegy 1300 férfit és nőt végeztek ki vallási hite miatt. Sok ezren Angliába, német és svájci területekre menekültek.

1566 áprilisában 200 nemes hiába tiltakozott a drákói eretnektörvény ellen Pármai Margit helytartónál. Július 14-én Antwerpen közelében már 25 ezres tömeg hallgatta a kálvinista prédikátorokat. Sebastian Matte prédikátor arra buzdította a tömeget, hogy „tisztítsa meg” a templomokat a katolikus „bálványimádás” jegyeitől. A „képpromboló őrvjögés” gyorsan terjedt és könyörtelen volt: a templomokban, zárdákban képet, szobrot, mindent levettek, összetörték, felgyújtottak. A csatornák vizében egyházi könyvek lapjai úsztak. A képprombolók azt akarták bizonyítani, hogy a katolikus szimbólumokban nincsen isteni erő, és maguknak akarták megszerezni a lecsupaszított templomokat. Zaklatták, üldözték a papokat és apácákat is. A klérus elmenekült, magukra hagyta az embereket. Az ikonoklasztázia mozgalma 1566–67-re elcsendesedett. Pármai Margit csapatokkal támadt rá a felkészületlen kálvinistákra, és Alba herceg szintén katonasággal érkezett. Ekkorra már 60 ezer protestáns menekült el az országból. A Bajok Tanácsa (Council of Troubles) 12 ezer embert ítélte el, ezernél többet kivégeztetett. A lázadók vagyonát elkobozták, házukat lerombolták. Mindez újabb lázadást gerjesztett.

Az 1566-os év komoly károkat okozott a katolikus kultúrának. Anyagiakat a lerombolt épületekben, műkincsekben, és lelkieket azzal, hogy sem kormány, sem isteni beavatkozás nem segített. Az ikonoklasztázia a protestánsoknak is ártott, mert a rémtetteket még sokáig ellenük lehetett fordítani. Később a pusztítás új művészetpártolást és új stílust hívott életre.

Az exodus. Alba elnyomó politikájával szemben 1572-ben ismét kitört a lázadás. A harcok négy évig tartottak. Meglepő, hogy most Holland és Zeeland lázadt, holott korábban Brabant és Flandria volt a felkelések központja. Orániai Vilmos győzelmei nyomán hazatérhettek a kálvinisták. Vilmos békes keresztyény együttélést javasolt a lakosságnak. Ez nem teljesült, ezúttal a katolikusoknak kellett menekülniük. 1576 őszen a genti pacifikációban békét kötöttek, de ez sem hozott megoldást. Don Juan de Austria kormányzó 1577-ben elfoglalta Namurt, 1578-ban legyőzte a Staten-Generaal seregét, eközben a protestánsok hatalma Flandriára és Brabantra terjedt ki. Németalföld kettészakadt, lázadó és royalista területekre. Ezért nagy katolikus exodus indult el 1577–78-ban, majd 1581-ben.

Az exodus kegyetlen tapasztalat volt a katolikusok számára. Elvesztették az otthonukat, az utakon katonák és rablók támadták, olykor meg is ölték őket. A vándorlók szenvedéseiről *Wouter Jacobsz* Ágoston-rendi szerzetes naplójából értesülünk. Mégis neki indultak az útnak, mert a felkelők területein hűségesküt kellett tenniük, nem gyakorolhatták katolikus vallásukat. Menekülésre biztatta őket XIII. Gergely pápa is. A menekülés a király iránti hűséget is kifejezte.

A menekültek számát nehéz meghatározni, a száműzöttek oda-vissza vándoroltak. Különböző adatok vannak, a szerző összesítése szerint 1582 körül 10-15 ezren élhettek száműzetésben. A menekülők 1572–76 között hollandi és zeelandi városokba mentek. 1577–1585 között főleg a környező német, francia városok felé rajzottak ki. A menekülés harmadik hulláma 1585 és 1609 között Farnese Sándor helytartó déli és keleti területeire irányult. Ezúttal a száműzöttek visszatértek Brabantba és Flandriába, ugyanekkor 80-100 ezer ember költözött a protestáns északra.

A katolikus menekültek papok és apácák, Habsburg-hivatalnokok és városi polgárok voltak. A felső és középrétegekhez tartoztak. Douai-ben és St. Omerben angol-németalföldi kozmopolita közösség talált menedékre. Köln kereskedő és érseki székhely volt, és egyeteme, nyomdája, jezsuita kollégiuma vonzotta az értelmiséget.

A hontalanok körülményei kétségbeejtőek voltak, többen öngyilkosok lettek. Tömegek haltak meg az éhségtől és hidegtől a zsúfolt Amszterdamban. A száműzötteknek nem volt otthonuk, jövedelmük, identitásuk. Nem számítottak polgárnak, nem lehettek tagjai a helyi céheknek, testületeknek. Ugyanakkor fenyegetést jelentettek a lakás- és élelmiszer-ellátásra és biztonságra. A nagyobb városok ezért szigorú regisztrációt és eskütételt írtak elő a jövevényeknek. (Ekkor Kölnben 40, Douai-ben 10, Amszterdamban 25 ezren laktak.)

A szerzeteseket, apácákat az egyházi intézmények fogadták be. A világi földönfutókat a gazdagok elutasították, és gyakran találtak halottakat Amszterdam utcáin. Kölnben is csak drágán lehetett szállást kapni. A menekültek egy része az új helyén is üzletelt, mások segélyekért könyörögtek, kenyérért álltak sorban, nyomorban éltek – írja *Wouter*. Az emigránsok főleg férfiak voltak. A nemi aránytalanság általában jellemző a migrációra. Az asszonyok otthon maradtak a gyerekekkel, és őrizték a házat, hogy el ne kobozzák a rebellesek. Ők vitték titokban a leveleket, élelmiszert a migránsoknak. Jelentős szerepük volt a katolicizmus fenntartásában.

A visszatérő katolikus és protestáns migránsok mindenütt hasonló vallási, politikai és társadalmi tisztogatást végeztek. A Holland Állam a ko-

lostorokat, kápolnákat világi intézményeknek adta, vagy lerombolták őket, egyházi kinseiket pedig kiárúsították. Az egyének vagyónát 1580–81-ben konfiskálták. Janssen megállapítja, hogy a holland felkelést – szándékuk ellenére – jórészt a katolikusok finanszírozták. Hasonló játszódott le az adminisztrációban is: a Habsburg-tisztviselők elmenekültek, ezzel maguk járultak hozzá, hogy Orániai Vilmos a hozzá hű emberekből építse fel saját hivatalait. Vilmos a vagyonokból osztott a híveinek, és saját rezidenciáját elkobzott bútorokkal rendezte be.

A menekültek ellenreformációja. A katolikus menekültek sok segítséget kaptak a jezsuitáktól. A rendnek Kölnben, Douai-ben és St. Omerben erős bázisai voltak. A *Frans Coster* jezsuita által 1575-ben alapított Mária Társaság anyagi és orvosi segítséget nyújtott. Coster – ahogy a *Libellus sodalitatatis*-ban leírta – nyilvános hitvallást és rendszeres gyónást, áldozást követelt a hívőktől. A társaságba csak férfiak tartozhattak, de a rendezvényeikre tömegek mentek el. A száműzötteket Coster öntudatos, harcos hitvallókká formálta, és a szétszórt közösségeket egységgé kovácsolta.

Kálvin és a református konzisztóriumok hasonló módon segítették a híveiket. Mindkét felekezet szilárd világnézetet hirdetett a nyomdái révén: Genfben és Emdenben, illetve Douai-ben, Kölnben és Párizsban. Református papokat Genova és Heildeberg bocsátott ki, katolikus papokat pedig Douai, Reims, Leuven és Köln nevelt. A katolikus hitvalló identitás a helyi klérus és a helyi világiak, például a Mária Társaság hatására erősödött meg. Nem volt szükség állami vagy egyházi közreműködésre.

Az erőltetett migrációt sokan a gazdasági változások előidézőjének tartják. *Max Weber* a kálvinista munkaerő és a modern kapitalizmus összefüggésére mutatott rá. A száműzöttek, kálvinisták, katolikusok, zsidók egyaránt újjáteremtették kereskedelmi kapcsolataikat, üzleteiket az új lakóhelyükön. A száműzetés lélektani hatásáról Wouter leírásából értesülhetünk.

Nemzetközi katolicizmus. *Christaen van Adrichem* Martyrologium című könyvében (Köln, kb. 1575–81) megállapította, hogy száműzött kortársai-ban militáns katolicizmus alakult ki. Köln, Douai, Párizs, St. Omer és Reims kozmopolita menekültközpontok sokat tettek az ellenreformáció sikeréért, a szerző szerint a trienti militánság a németalföldi menekültek egymással folytatott levelezése hatására vált nemzetközi jelenséggé. Stempelse, Vosmeer és Lindanus kiterjedt levelezésükkel összekötötték a szétszórt menekülteket. Leírták szomorú helyzetüket, vigasztalást nyújtottak, mártirokról és csodákról szóltak. A leveleket felolvasták, ezzel új, képzeletbeli közö-séget teremtettek.

A menekült közösségek a valóságban is kapcsolódtak egymáshoz: a klérikusok a kolostorokban találtak menedéket, az angol katolikusok zárdákat kaptak Németalföldön, vagy állást a leuveni és douai egyetemeken. A hadseregekben együtt harcoltak írek és angolok. A nemzetközi menekült közösségből formálódott a Katolikus Unió, amely a protestantizmus megsemmisítésére törekedett. Douai-ben, St. Omerben és Párizsban jelentős nyomdai munka szolgálta a nemzetközi katolicizmust. A liturgiai könyveknek, vitairatoknak fontos szerepük volt a katolikus vallás fenntartásában. Köln a trienti kiadványok központja volt. *Maternus Cholinus* nyomdája több mint 250 reformáció-ellenes kiadványt bocsátott ki, Douai-ben *Jean Bogard* nyomdája 1556 és 1616 között több mint 500 katolikus kiadványt jelentetett meg.

A katolikus menekültek azt gyanították, hogy egy titkos protestáns szövetség létezik Észak-Európában, és „szent kereszt-háborúra” hívtak fel ellene az 1580-as években. Természetes, hogy a protestánsok meg egy erőszakos katolikus koalíció veszélyére figyelmeztettek. Nehéz felbecsülni, mekkora volt a hatása az ilyen nyomtatott anyagoknak. Bizonyos, hogy volt olvasójuk.

1577 után Fülöp király számára az Amerikából beáramló jövedelem, az oszmánokkal ideiglenesen megkötött béke, és a portugál trón megszerzése lehetővé tette, hogy újult erővel támadjon a németalföldi lázadók és a protestáns Anglia ellen. 1580-ban Leuvenben és Douai-ben Sempelse javaslatára papi szemináriumot létesítettek, és a hivatalokban száműzötteket alkalmaztak. A menekültek közül sokan harcoltak a királyi csapatokban. Kémszolgálatot szerveztek, segítették a gabonaellátást a Baltikumból, illetve akadályozták Holland kereskedését a balti tengeri kikötőkben. A száműzöttek gyilkosságokat is elkövettek. 1584 júliusában Balthazar Gérard agyonlőtte Orániai Vilmost. Gérardot kivégezték, a katolikusok hősünek tekintették.

A visszatérés. 1585-ben Farnese seregei visszafoglalták a lázadóktól Antwerpent. A katolicizmus újjáéledt, Antwerpen, Gent és Brüsszel az ellenreformáció bástyái lettek. Nagy trienti kiadói hálózat épült ki. Az ország végleg kettészakadt a protestáns Holland Egyesült Tartományokra, és a katolikus Habsburg Monarchiára. Ma úgy látjuk, hogy a katolikus újjáéledés a protestáns radikalizmus megrázó tapasztalatára adott válasz volt.

A száműzött katolikusok tömegesen tértek vissza, de a régi házat már mások lakták, a kolostorokat lerombolták a lázadók, vagy kórházat költöztettek bele. Farnese elrendelte ugyan a konfiskált vagyonok visszaadását, de a tulajdonjogi perek még évekig elhúzódtak. A katolikusok lelkileg is újjá

akarták építeni a *corpus christianumot*. Farnese békességet és felejtést ígért. Elismerte, hogy a menekülteket megillette a *ius emigrandi*. Ez tulajdonképpen a *cuius regio, eius religio* változata volt. A kormányzó lehetőséget adott a felkelőknek, hogy protestáns területekre távozzanak. Ezzel elfogadta az elkülönülő északi protestáns tartományok létezését. Sokan elmentek Antwerpenből, a 80 ezer lakosból 46 ezer maradt. Ez nagy veszteség volt a kormányzat számára, de Farnese még ezen az áron is helyre akarta állítani a vallási egységet. Az eretnek lázadók helyét hívő katolikusokkal töltötték be a városokban, vidéken egyaránt. A templomokban „katolikus képrombolást” végeztek, eltávolították a protestáns emlékeket, és visszahelyezték a katolikus oltárokat, relikviákat, szobrokat, képeket. Még az eretnekek holttesteit is számúzták a templom kerítésén kívülre. Ereklýe-gyűjtésbe kezdtek, körmeneteket tartottak, újabb Mária Társaságokat és közös hitvallási alkalmakat, könyvégetéseket szerveztek.

Antwerpen mellett Gent és Bruges is elvesztette lakossága felét. Így a konfliktált protestáns vagyonokból jutott a zárdáknak, templomoknak, jezsuita kollégiumoknak. A rekatolizáció átrendezte a déli városok arculatát, ahogy a protestantizmus is az északiakét.

Az emigráció hatással volt a kultúrára. Az antwerpeni katolikus nyomdaipar a trienti eszmék egyik jelentős terjesztője volt Európában. A kiadványok a nép nyelvén jelentek meg. *Jan David, Frans Coster, Carolus Scribani, Peter Canisius* írásaikban utat mutattak a trienti szellemiség követésére. Az emigráció másik hatása a baráti társaságok szerveződése volt. Számos Mária Társaság jött létre. A Provincia Glandro Belgicának 13727 tagja, a Vallon Társaságnak 11 300 tagja volt. Ezeket a jezsuiták irányították. Óriási mozgósító erő rejlett bennük. Behálózták egész Európát. 1595-ben az antwerpeni csoport hálaimát mondott Szűz Máriának, mert megsegítette Magyarországot a törökökkel szemben.

Az ország két részre szakadását a nagy tömegű elvándorlás gyorsította fel. Lehetővé vált, hogy északon a protestánsok rendezkedjenek be, délen pedig a katolikusok. Mindkét csoport birtokba vette a másik tulajdonát. Idővel egyre inkább elkülönült a nemzeti tudatuk és a vallási kultúrájuk.

Janssen professzor megemlíti egy 1593-as végrendeletet. A delfti apa kitagadta két fiát az örökségből, mert Dél-Németalföldön a spanyol király szolgálatába álltak. Az eset azt mutatja, hogy ekkor már összekapcsolták a katolicizmust és a Habsburg-rezsimhez való hűséget, továbbá azt, hogy az apa hívő katolikus létére ott maradhatott a protestáns országrészben. Az 1579-es Utrechti Unió ugyanis rendelkezett a szabad vallásgyakorlatról. Hogyan távolodtak így el a vallási egység korábbi eszméjétől? A vallási mo-

du*s vivendi* azért születhetett meg, mert ott a katolikusok kevesen voltak, szomorú emlékeik maradtak az inkvizícióról vagy a kálvinisták beözönléséről, és mert maga a lázadó állam sem alakult egységes állammá. A városok, tartományok ügyintézési rendszere a helyi szokások szerint százféle volt. Egy ennyire decentralizált politikai helyzetben lehetetlen volt egységes vallási politikát létrehozni. És még egy körülmény akadályozta az egység kialakulását, mégpedig a sokféle nép odaérkezése. Őket a szabad vallásgyakorlás, és a kedvező gazdasági körülmények vonzották. (A nagyobb városok bevándorlóinak számáról a szerző táblázatot közöl.)

Az 1576-os Genti Pacifikáció után az elmenekült katolikusok kezdtek óvatosan visszaszivárogni az északi tartományokba, de hűségesküt kellett tenniük az Orániai-kormánynak, és azt látták, a katolikus ünnepeken is dolgoznak az emberek, a templomok üresek. Az egyházi intézmények vagyona a lázadók kormányáé lett. A szerzetesek nem mutatkozhattak a nyilvánosság előtt. A katolikus vallás lassú kihalásra volt ítélve. Azok a menekült katolikusok, akik nem akartak visszatérni ilyen körülmények közé, Németalföld déli részébe költöztek. Nekik Farnese hivatalokat, nemességet, járadékot adott. Az északon maradt katolikusok lassan alkalmazkodtak a Holland Egyesült Tartományok többféle hitvallást elfogadó politikájához. Az észak-déli megosztottság élesebbé vált, és gúnyolták egymást. Az utazási, kereskedési tilalmak még szilárdabbakká tették a két állam határait. A katolikusok belátták, hogy az üdvösséget egy vegyes vallású közösségben is el lehet nyerni. Igaz, még sokáig „belső emigránsoknak” tekintették északon magukat. A katolikus egyházközségeket később titokban újjászervezte a *Missio Hollandica*. A hazaérkező migránsok megszervezték a papképzést, gyülekezeteket létesítettek. Ezt a katolikus szubkultúrát a világi elit tartotta fenn. Száműzetésük emlékét még sokáig megőrizték (Hotzo Aexma, Wouter Jacobsz, Christiaen van Adrichem kéziratai). Délen nagy volt a felkelők által megölt mártírok kultusza, északon a katolikusok inkább a régi, középkori szentekhez imádkoztak.

Epilógus. A XVI. században a zsidó, muszlim, protestáns és katolikus kisebbségek mindannyian osztoztak a száműzetés élményben. A nyugati keresztény egyházban történt vallási szakadás azonban döntő volt. Újult erővel tört felszínre az egységes *corpus christianum* eszméje, miközben minden felekezet a belső megtisztulást kereste. A migráns közösségek hatására tisztázódott az egyes felekezetek hitvalló identitása, és megalakultak a nemzetközi szervezeteik. A zsidókban megerősödött a szefárd, illetve az askenázi tudat, és nemzetközi kereskedelmi hálózatot hoztak létre. A kálvinizmus nemzetközi egyházi szervezetet teremtett. Janssen szerint a kálvinista

és a katolikus emigráns hálózatok egyaránt katalizátorai voltak a vallási radikalizálódásnak, és erősítették a kollektív hitvalló mentalitást. Ez az, amit Genf, Emden és London a megújított protestantizmusért, Köln, Douai és Párizs pedig a trienti katolicizmusért tett. Németalföldön e két erő politikai kérdést csinált a vallásból, ezért vált tartóssá az északi és déli országrész politikai és kulturális megosztottsága.

Az emigráció radikalizáló hatással volt az ellenreformációra. 1600-ra Antwerpen, Gent és Brüsszel a trienti megújulás bátyái lettek. A hitvalló katolicizmusnak ezt a megerősödését egyesek a felülről erőltetett egyházi reformoknak és a Habsburg-támogatásnak, mások népi kezdeményezésnek tulajdonítják. Az újabb álláspont szerint a népi ellenreformációs mozgalmat a protestánsok militáns magatartása váltotta ki. A kényszerű migráció elősegítette az ellenreformáció nemzetközi mozgalommá válását. A katolikus és a protestáns menekültek mozgása egymásba kapcsolódott: amikor az egyik uralomra került, a másik menekült, és fordítva. Az emigránsok identitástudata időközben változott. A szerző úgy látja, az ellenreformáció szellemiségének gyors kialakulása jórészt a hazatért emigránsok dinamikus, lendületes hatásának tulajdonítható. Ez a robbanékony együttes nem volt meg az északi országrészben, mert ott kevesebben voltak a katolikusok.

A harcias katolicizmus nemzetközi jelenség volt. A németalföldi menekültek brit és más migránsokkal találkoztak, hozzájutottak trienti és jezsuita anyagokhoz. Az 1580-as évektől Dél-Németalföld az angol, skót, ír, holland és francia katolikus menekültek központjává vált. A spanyol Habsburgok és a holland felkelők között folyó háború polarizációt hozott létre a nemzetközi politikában. Ahogy a nemzetközi kálvinizmus megerősítette a protestáns szövetségeket Észak- és Közép-Európában, a katolikus migráns-tapasztalatok hasonlóképpen hatottak az egyház aktivitására Dél-Európában. Geert Janssen szerint a katolikus migráció történetét érdemes volna még alaposabb összehasonlító vizsgálatokkal feltárni.

Geert H. Janssen: *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe* (A holland felkelés és a katolikus menekültek a reformáció-kori Európában) Cambridge University Press, Cambridge, 2014. 218 o. ISBN 978-1-107-05503-2

Fodor Mihályné

Reformáció, konfesszionalizáció és a „német kultúra” Ernst Walter Zeeden munkásságában

Ernst Walter Zeeden (1916–2011) tübingeni professzor neve és munkássága nem volt teljesen ismeretlen a magyar reformációtörténeti kutatásban, de eredményeit és felismeréseit a XX. században mégsem hasznosította érdemben a hazai történetírás. Az utóbbi két évtizedben azonban a reformáció korának nemzetközi historiográfiája egyre gyakrabban jelzi, hogy Zeeden alapozta meg a kora újkor művelődéstörténetének azt a terminológiáját, amelyet a modern kutatás haszonnal alkalmaz és fejleszt tovább. Ez indokolta, hogy a neves tudós szellemi örökségét egy önálló kötetben összegezzék és méltassák a tübingeni Eberhard Karls Universität történészei, egykori munkatársai és tanítványai. A historiográfiai jelentőségű kötet szerzői és szerkesztői a nemzetközi hírvű történészprofesszort, a XX. század második felének egyik legkiemelkedőbb és legeredetibb gondolkodású német nyelvű kultúrtörténészeként méltatják. A neves kutató életművét különböző szempontokból elemző tanulmányokat Anton *Schindling* emeritus professor és segítőtársa, *Markus Gerstmeier* állította össze, s láthatóan arra törekedtek, hogy a sokoldalú tudósnek, a reformáció korát és jelentőségét újradefiniáló történésznek a munkásságáról komplex képet adjanak.

Zeeden professzor nevéhez elsősorban a konfesszionalizáció (Konfessionsbildung) koncepciójának kidolgozása fűződik, aminek jelentősége, hogy ennek révén – a reformációt is magába foglaló – kora újkor művelődéstörténetének új paradigmája lett felvázolható. A tübingeni kutató a lutheri reformációval foglalkozó kezdeti munkái után jelentette meg a korszakot immár jóval szélesebb egyháztörténeti összefüggésekben bemutató könyvét (*Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München–Wien, 1965), amely négy évvel később Madridban spanyolul is megjelent. A Zeeden által bevezetett terminus lehetővé tette, hogy a konfesszionálisan elkülönülő kutatások helyett most már valamennyi keresztény felekezet – az újjászerveződő katolikust is beleértve – alakulástörténetét együttesen vegye görcső alá az egyháztörténet és az ezt magába foglaló mű-

velődéstörténet. Az ilyen kotextusban szemlélt hitújító mozgalom bemutatása szakított a sematikus reformáció–ellenreformáció ellentétpár egyszerűsítő narrációjával, s ehelyett a kora újkor vallási gondolkodásának és egyházszervező aktivitásának sokszínűségét tudta ábrázolni, megkülönböztetve a katolikus reform és az ellenreformáció fogalmát. Míg az előbbi a posztridentinus újjászerveződést jelentette, az utóbbi a világi hatalom erőszakos beavatkozását a vallási ügyekbe, miként azt már korábban *Hubert Jedin* is így elkülönítette. Viszont Zeeden ezt a differenciált fogalomhasználatot szélesebb körképbe illesztette, s az egész kora újkori német kultúra történetét ennek jegyében értelmezte (*Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, Stuttgart, 1985). Noha önálló kötetben is megírta a kora újkori német művelődés történetét (*Deutsche Kultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1968), eredeti kutatásai szűkebb területre korlátozódtak. Életművét áttekintve mégis az tűnik szembe, hogy egyháztörténeti modelljének terminológiája a német kultúra egész történetére kihatott, ezért lehet őt közvetve a német művelődés történéskének is minősíteni. Könnyű belátni – s ezt a jelen kötet szerkesztői nyomatékosan hangoztatják – hogy az ő felfogása az egyháztörténeten kívül a régiónkutatást, a német irodalomtörténetet és jogtörténetet is érintette, árnyalta és gazdagította. Foglalkozott ugyanis 1985-ös könyvében (és számos korábbi tanulmányában, konferencia-előadásában) a szerző a négy nagy egyház (evangélikus, református, anglikán, trienti katolicizmus) megszerveződésén kívül az ezt kísérő jelenségek sokaságával, a hitújításra adott népies válaszokkal (*volkstümliche Reaktionen*), a felekezetek közötti tévelygésekkel, a kettős konfessionális kötődések (*Bikonfessionalität*) eseteivel, a katolikus tradícióknak a lutheranizmusba történő beépülésével, a felekezetek közös ismérveivel, majd végül könyvének az utolsó, a tizedik fejezetében a kelet-európai konfesszionalizáció alapvonásaival. A körképből legfeljebb a radikális vallási áramlatok tárgyalását hiányolhatjuk, ez azonban nem is kapcsolódna szorosabban a szerző által előtérbe helyezett konfesszionalizáció fogalomtörténetébe.

Szellemesen utal a kötet címlapján szereplő kép a Zeeden által kutatott korszak meghatározó jelenségére. A *Geistlicher Rauffhandel* (szellemi dulakodás) című rölpap 1617-ben, a reformáció centenáriuma jelent meg, s három vitázó személyt ábrázol. Középen a pápa, akit jobbról Luther, balról pedig Kálvin inzultál, széles gesztusaik elég egyértelműen utalnak a hitviták szenvedélyességére. Felettük a háttérben a feszület, valamint oldalt egy Szent Sebestyén vértanúságát ábrázoló kép illusztrálja, hogy a kicsinyes vitákon túl rejtőzik a lényeg. Ezt sugallja a *Flugblatt* másik része is (a kötet 33. lapján), ahol egy térdeplő pásztor fohászodik az Úrhoz, mint egyetlen reménységéhez, ellentétet alkotva így a vitatkozók képével. A kötetben kü-

lön tanulmány szól az ábrákról, amelyeket Zeeden professzor többször is használt illusztrációként a konfesszionalizmus fogalmának megvilágításához. A három szimbolikus alak egyébként a három legnagyobb keresztény felekezet egyenrangúságát is kifejezi, s a szerző ökumenikus egyháztörténeti szemléletére utal. Mint a szerkesztők megállapítják, a neves tudóstól idegen volt minden felekezeti elfogultság, gondolkodását mindig a tények körültekintő számbavétele irányította, elméletalkotó törekvését a friss forrásfeltáró munkára alapozta.

A kötet elején három bevezető tanulmány olvasható. Az elsőben a két szerkesztő fejti ki gondolatait Zeeden munkásságának időszerűségéről, utalva természetesen a tudós születésének 100. évfordulójára, valamint a reformáció 500 éves jubileumára is. Ezt követi az említett képelemző tanulmány, majd a tübingeni egyetemen rendezett emlékülés köszöntője következik, amely a professzor oktatói tevékenységét méltatja.

A tanulmányok négy egységre tagolva tekintik át a zeedeni szellemi örökséget. Az első egység három írása azokat a kulcskérdéseket teszi mérlegre, amelyek súlypontjait alkották az életműnek. Az egyik tanulmány azt vizsgálja, miként jelentek meg a vezető reformátorok (Luther, Kálvin, Zwingli) az általa festett összképben, de az elemzésből az is kiderül, hogy Zeeden a nagy hitújítók mellé sorolja Loyola Ignácot is, hasznosítva a két reprezentáns egyháztörténésznek, Joseph Lortznak és Hubert Jedinnek az eredményeit (*Franz Brendle*). Ebből a nézőpontból alakult ki a konfesszionalizáció fogalma, amelynek hatását a következő írás elemzi. Mint köztudott, a koncepció továbbfejlesztői (*Heinz Schilling* és *Walter Reinhard*, az általuk szerkesztett kötetben: *Die katholische Konfessionalisierung*, Münster, 1995) számos részletkérdést már ennek felhasználásával tudtak értelmezni, s ezáltal a hitújítás egész folyamatát árnyaltabban, az új modell szerint mutatták be (*Johannes Burkhardt*). Ehhez szervesen kapcsolódva olvashatunk arról, hogy a Zeeden által kezdeményezett szemléletmód miképp befolyásolta az egész német kultúrtörténet kutatását, mivel meggyőzően érvelt amellett, hogy az egyházak megszerveződésének és stabilizálódásának folyamata maga után vonta a mentalitás, a nyilvánosság és a privát élet, valamint a politikai és kulturális szféra megváltozását, felekezeti színekkel is átítatott formálódását, azaz: a *Konfessionsbildung* folytatása lett a *Konfessionalisierung* jelensége (*Michael Maurer*).

A második egység előbb a koncepció angolszász recepcióját elemzi (*Richard J. Ninness*, Univ. of Pennsylvania), megállapítja, hogy noha az amerikai egyháztörténészek (*Robert Bireley*, *John O'Malley*, *Ronnie Po-Chia Hsia* és mások) figyelmének központjában a 70-es, 80-as években

nem Luther és a német reformáció állott, azonban a 80-as évektől már ők is átvették a német tudós elméleti modelljét s azt több ponton – főként szociológiai szempontokkal gazdagítva – tovább is fejlesztették. Külön tanulmány értékeli az ún. Zeeden-Projekt szerepét a *Spätmittelalter und Reformation* elnevezésű nagyszabású kutatási programban (*Hans Eugen Specker*). Ebben a projektben kapott helyet a német területeken a kora újkorban igen elterjedt röplapok interdiszciplináris kutatása, amely a tübingeni professzor vezetésével zajlott. Munkatársainak feladata volt a levéltárakban és könyvtárakban szétszórta található, 1501 és 1530 között keletkezett német és latin nyelvű *Flugschriften* összegyűjtése és bibliográfiájuk összeállítása. Ez elkészült és megjelent a Zeeden-Festschriftben (Münster, 1976). A reformáció előzményeiről és korai szakaszáról ez a forrásanyag új és alapvető kutatási lehetőséget teremtett, elsősorban a hitújítás okainak felderítése terén.

A harmadik egységben a tanítványok emlékeznek az egykori professzorra, a szuggesztív előadóra, történész-nemzedékek nevelőjére. Itt számos fotó is kíséri az életút bemutatását.

A negyedik egységben olvasható a professzornak a tübingeni egyetemen tartott búcsúbeszéde, amelyben összegzi életútjának, fél évszázadra terjedő munkásságának tapasztalatait. Ezt követően találjuk meg műveinek teljességre törekvő bibliográfiáját, amely az életmű rendkívüli gazdagságáról tájékoztat (14 önálló monográfia, a tanulmányok és szövegkiadások felsorolása 25 lapon át). Konceptiójának a kelet-közép-európai térségre történő alkalmazására már történt kísérlet, de az is főként az újabb német történész-nemzedék nevéhez fűződik (*Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, Hgg. *Joachim Bahlcke* und *Arno Strohmeier*, Stuttgart, 1999). Mindez kellő mértékben figyelmezteti a tudományág magyar képviselőit arra, hogy Zeeden életművének ismerete kikerülhetetlen a kora újkor európai művelődéstörténetének kutatásában. Mind elméleti modellje, mind terminológiája a Kárpát-medence jelenségeinek leírását is segítheti, koncepciójával pedig föltétlenül érdemes lesz számolniuk a reformáció fél évezredes jubileumára készülő történéseknek.

Ernst Walter Zeeden (1916–2011) als Historiker der Reformation, Konfessionsbildung und „deutscher Kultur“. Relektüren eines geschichtswissenschaftlichen Vordenkers (E. W. Zeeden (1916–2011), mint a reformáció, konfesszionalizáció és „német kultúra” historikusa. Egy történettudományi előfutár újraolvasása), Hgg. Markus Gerstmeier und Anton Schindling, Münster, Aschendorff Verlag, 2016 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 76).

Bitskey István

Megosztott Magyarország Európában

„Magyarország történelme a kora újkorban csak az európai történeti kontextuson belül érthető meg.” – olvasható *Tusor Péter* tanulmányában. Állítása jól rávilágít arra a nézetre, ami a magyar – nem csak kora újkorra vonatkozó – történetírás mára egyik fő tétele. Hangsúlyozása azért fontos, mert nem mindig ez volt a magyar historiográfia uralkodó megközelítése, sőt, pontosabban szólva az effajta kontextualizálás csak nemrégiben kezdett hazánkban igazán elterjedni, és kiemelt helyet kapni. Ezek az új nézetek vezették kutatásuk során azokat a történészeket, akik munkájukat az *„A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations”* című tanulmánykötetben tették közzé, bemutatva ezzel a magyarországi kora újkori történetírás egyik fő irányvonalát.

A 2014-ben napvilágot látott *„A Divided Hungary in Europe”* című kötet¹ 29, kora újkorral foglalkozó történész együttműködéséből jött létre. Az általuk végzett kutatások rámutatnak arra, hogy a korábban elterjedt, szinte már-már „hagyományosnak” mondható narratíva nem állja meg a helyét, mi szerint a kora újkor időszaka hanyatlásként értelmezhető, hanem épp ellenkezőleg, az kulturális felvirágzás jeleit mutatta. Ez a fellendülés pedig aligha képzelhető el az Európa többi részével való politikai, vallási és oktatásra irányuló kapcsolattartás nélkül. A tanulmánykötetek jelentőségét ezen felül még az is kiemeli, hogy új narratívát alkalmazva viszonyul a történeti szereplőkhöz – azok cselekvéseiben, döntéshozásukon keresztül mutatják be az adott kor kultúrájának centrum–periféria koncepcióját, kiemelve, hogy az információcsere és külföldi tanulmányutak szempontjából a Török Birodalom ugyanolyan fontos szerepet töltött be, mint más, európai ország. Az írók az információcsere két módját – hagyományos és spontán – megkülönböztetve végezték kutatásaikat, ami jól tükröződik a kötetek szerkesztésén is: az

¹ Az erre vonatkozó kutatómunka az R. Várkonyi Ágnes által vezetett „Magyarország a kora újkori Európában” elnevezésű kutatóprogram kezdeményezésére vette kezdetét az OTKA finanszírozásával.

első a hagyományos, a második pedig a spontán diplomáciai kapcsolatok létrejöttével foglalkozik, a harmadik rész pedig Magyarország külföldi megítélésének változásait állítja a középpontba.

Az említett tanulmánykötet első részének bemutatása a Klió korábbi számában megjelent, a következőkben a második kötet szerkezetéről, a szerzők célkitűzéseiről, kutatásaikról és azok eredményeiről szeretnék részletes ismertetést adni, illetőleg arról, hogy milyen újfajta vizsgálati módszerekkel végezték munkájukat.

Az „A Divided Hungary in Europe” második részének nívója abban jelenik meg, hogy a szerzők a korábban elterjedt historiográfiai megközelítést félretéve² a konfliktusok perspektívájából nézve világítanak rá a korabeli nemzetközi kapcsolatok, és cserekapcsolatok történetére. Újfajta megközelítési módszerekre szükség is van, mivel ma már félre kell tennünk azt a nézetet, hogy a „török kor” alatt az ország leginkább csak ütközőzónaként funkcionált, ami nyilvánvalóan nem teljesen igaz, s erre kutatásaik világosan rámutatnak. A kötetben olvasható tanulmányok egy intenzív, kölcsönös kapcsolatokra épülő információs csereterületet tárnak elénk, ami különböző utakkal kapcsolódik más, európai konfliktusokhoz is. Ez az összetettség pedig megkívánja a sokoldalú megközelítést, egyfajta új diplomáciatörténet alkalmazását, amelyben előtérbe kerül a követek szerepe, illetve a dinasztikus házasságok vizsgálata. Szintén az új diplomáciatörténeti megközelítés eredményének tudható be a kötetben összegyűjtött írások azon sajátossága, hogy az egyént középpontba állítva, azon keresztül történik az információs hálózatok és alakulásuk bemutatása.

Így másrésről azért is nevezhető hiánypótlónak a tanulmánykötet, mert bár a nyugat-európai történészek körében elterjedt és elfogadott narratíva a kora újkori Európáról, mint a kulturális cserekapcsolatok területéről beszélni, ez a nézet a kelet-európai térségben, beleértve hazánkat is, még nem honosodott meg. Az effajta megközelítésmód csak mostanában kezdett szélesebb közönségre találni, amelyben mindenképpen segítséget nyújt – s a szerzők célja is ez – a többek között *Szymon Brzeziński* által szerkesztett mű.

Hangsúlyozandó, hogy a kötetben szereplő tanulmányok mind-mind önálló, külföldre is kiterjedő levéltári kutatómunka eredményei, ami új forrásai által szintén új lendületet hozhat a magyar historiográfiába.

2 Mivel a XVI–XVII. század történetét a legtöbben „török korként” interpretálják, ami – nézetük szerint – befolyásolta Magyarország helyét a kora újkori Európában, így a magyar historiográfia fő kérdése az állandó Habsburg–török harcok köré összpontosult.

Szerkezetét tekintve a mű három külön részre tagolható. Az első Magyarország és Erdély kora újkori diplomáciai kapcsolataival foglalkozó írásokat gyűjti egybe, behelyezve az országot a korabeli politikai viszonyok rendszerébe. *Ács Pál* tanulmányában az egyszemélyes diplomáciai megbízások jelentőségére irányítja rá az olvasó figyelmét, mégpedig *Kakas István* megbízásán keresztül. Szintén a korabeli kapcsolatok szereplőire fókuszál *Kerekes Dóra* is, aki a nyelv és kultúra figyelembevételének fontosságát a konstantinápolyi Habsburg-tolmácsok bemutatása által ragadja meg. Az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai fejlődésének lépcsőfokairól lehet olvasni *Kármán Gábor* tanulmányában. Munkája kiemelkedő jelentőséggel bír, mivel az erdélyi diplomáciai kapcsolatrendszer egyes területeinek feltérképezése még csak most kezdődött el, így a tanulmány egy rövidke betekintést enged a kutatás jelenlegi állásába. Vizsgálata Európa egészére kiterjed, így tudhatjuk meg, hogy Moldávia és Havasalföld milyen szerepet töltött be az erdélyi diplomácia rendszerében, illetve azt is, hogy noha Lengyelország nem engedélyezte állandó erdélyi követ jelenlétét, a fejedelem mégis birtokában volt a lengyelországi eseményekről szóló híreknek. Ezt pedig más, „nem hivatalos” csatornákon keresztül tehette meg. Ide sorolható a lengyel protestáns körökkel való kapcsolatfelvétel, és Janusz Radziwill levelezése a Rákóczi-családdal. Az 1650-es években Wladyslaw Lubieniecki, lengyel antitrinitarista, illetve Comenius küldött jelentéseket II. Rákóczi Györgynek. Kiemelendő Constantin Schaum szerepe az információs hálózatban, rávilágít arra, hogy az Erdélyi külpolitika egyedi helyzete miatt a fejedelemnek néha sajátos módszerekhez kellett nyúlnia az információszerzés érdekében. Feladata az volt, hogy a nyugati-, és észak-európai országok protestáns uralkodóit megnyerje egy felekezeti szövetségbe – bár nem ért cél, mégis Rákóczi György elégedett volt küldöttével, mert rajta keresztül értesült más uralkodók szándékairól. A bécsi udvari eseményekről magyarországi birtokainak udvarbírójától, Mednyánszky Jónástól értesült, mivel – feltehetőleg török tiltásra – nem nevezhetett ki bécsi állandó követet. Az Európa többi részével való kapcsolattartás vizsgálatában Kármán arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi követek egyes eseményeknél való gyors feltűnése egy kidolgozott diplomáciai háló működtetésére utal, amelyet alátámaszt Konstantinápolyra vonatkozó vizsgálataival is. Tanulmányában részletesen bemutatja, hogy a korábban a törökök által lerombolt információs hálózatot hogyan sikerült Bethlen Gábornak újból, mégpedig új rendszer szerint kiépítenie, amelynek szereplői az 1650-es évekre – Velence kivételével

– mindenhova eljutottak, biztosítva ezzel egy megbízható diplomáciai hátteret.

A kötet második részében olvashatóak azok a tanulmányok, amelyek kifejezetten egy konkrét személy tevékenységére és szerepére koncentrálnak. Míg *Viskolcz Noémi* Nádasdy Ferenc kapcsolatait tárja az olvasó elé, addig *Lengyel Tünde* Thurzó György életútjáról és politikájában betöltött szerepéről ír. Családjának vagyoni megalapozójától, Thurzó Elektől kezdve mutatja be, hogyan növelték birtokaikat, és milyen rangemlékedések érték el a család tagjai. Ezen belül Lengyel Thurzó György politikai pályáját nagy részletességgel, levéltári források felhasználásával járja körül. Thurzó célja, karrierjének a csúcsa a nádori cím megszerzése volt, amiért jól rekonstruálható lépéseket is tett, még politikailag nehezebb helyzetekben is. Ilyen volt, mikor Rudolf uralkodása alatt az udvar Prágába költözött, ahová a távolság miatt Thurzó György nem tudta követni. Hogy ne szoruljon ki azonban teljesen a politikai arcvonalból, katonai pályára lépett, s 1606-ban már övé volt az egyik kiemelt szerep a Bocskaival való tárgyalásokon. Lengyel tanulmányában azonban nemcsak a nádor politikai pályáját, hanem annak önreprezentálását is bemutatja a biccei kastély felépítésén és berendezésén keresztül. Sőt, még ennél is tovább megy, az említett önreprezentálás révén tesz kísérletet Thurzó György közéletben betöltött szerepe fontosságának bemutatására. Ebbe pedig beletartozik a kultúra és oktatás támogatása. Mivel a korban szokás volt, hogy az arisztokraták saját iskolákat alapítottak gyermekeik taníttatására, Biccse is létrejött ilyen intézmény, ahova Európa-szerte híres rektorok jöttek tanítani, a kiemelten tehetséges diákokat Thurzó külföldi tanulmányutakkal is patronálta, amelyek végállomása leggyakrabban a Wittenbergi Egyetem volt. Ez nem véletlen, mivel a nádor a lutheri tanok egyik fő képviselője volt, aki igyekezett saját nézeteit érvényesíteni az 1610. évi zsolnai zsinaton is. Aktív levelezést folytatott teológusokkal, s ez a kapcsolattartás rávilágít Thurzó saját információs hálójának kiépítettségére – hívja fel a figyelmet erre Lengyel. Tanulmányában nagy részletességgel mutatja be a nádor minden területre kiterjedő – érintse az a had-, vagy pénzügyeket, bel-, illetve külpolitikát – diplomáciai hálózatát, amelynek működtetése Thurzó saját ambícióinak volt alárendelve. Továbbá nagyon fontos, hogy ezen hálózat olyan szegmensének feltárására is kísérletet tesz, amely eddig elkerülte más történészek figyelmét: Thurzó György üzleti kapcsolataiból eredő információs csatornák működése, amelyek nem csak az udvarra, hanem lengyel és cseh területekre is kiterjedtek. Sajnos azonban

ezek a hálózatok nem bizonyultak hosszúéletűnek, a nádor 1616-ban bekövetkezett halálával egyre inkább jelentőségüket veszítették, s vele együtt a család is fokozatosan kikerült a politikai életet meghatározó arisztokraták köréből.

Folytatva a kötet második részében megkezdett vallási vonalat, a harmadik rész már teljes egészében a felekezeti hálózatok kapcsolatát hivatott bemutatni azt, hogyan hat a politika és a vallás egymásra, miként kapcsolódnak össze.

Keserű Bálint a XVII. századi erdélyi felekezetszerveződés problémakörét járja körül, különös tekintettel a kialakuló protestáns hálózatokra, és azok szereplőinek bécsi tevékenységére.

Tusor Péter munkája meghatározó fontosságú. Pázmány Péter élete, munkássága, és érsekké való kinevezése a már kutatott témák közé tartoznak. Ennek ellenére Tusor Pázmány megválasztását teljesen új nézőpontba helyezve fogalmaz meg új értelmezést ezzel kapcsolatban. Kutatása így választ ad azokra az eddig megválaszolatlan kérdésekre is, amelyek Pázmány karrierjének gyors felíveléséhez fűződtek, s amelyeket ezidáig a magyar történetírás figyelmen kívül hagyott. Így válik érthetővé Melchior Kleslnak, a Titkos Tanács elnökének a szerepe. Az ő kapcsolattartását (és támogatását) mind Pázmánnyal, mind pedig a pápai udvarral eddig nem hozták kapcsolatba azzal, hogy a későbbi érsek kinevezése esetleg sokkal összetettebb politikai háttérküzdelmek miatt lehetett. Az uralkodó nézet ugyanis az volt, hogy Pázmány megválasztása Forgách Ferenc korábbi érsekhez köthető, aki a jezsuita Pázmányt jelölte ki utódául. Tusor kutatása azonban egyértelműen rámutat: ez a korábbi megközelítés nem helyes, ugyanis egyrésztől semmilyen forrás nem támasztja alá, hogy ez így történt volna. Másrésztől a levéltári adatok arra engednek következtetni, hogy Pázmány megválasztása egy Klesl által kidolgozott, az európai politikai helyzetet figyelembe vevő, így az udvar számára legelőnyösebb megoldást alkalmazó terv része volt. Tehát Pázmány érseki székbe ültetésére a királyválasztás befolyásolása, (II. Ferdinánd biztos megválasztása) és a felekezeti reálpolitika folytatása miatt volt szükséges.

Az, hogy a Pázmány megválasztása körüli ügyben nem csak az udvar, hanem a magyarországi körök is kiterjedt levelezést folytattak Rómával, nem egy diplomáciailag, és az információáramlás tekintetében elszigetelt ország képét támasztják alá. A tanulmánykötetben szereplő kutatások eredményei is ugyanerre hívják fel a figyelmet; az ország területét már nem lehet csak a Habsburg–török konfliktuszóna narratívá-

jában kezelni. Ez a kiterjedt diplomáciai hálózat pedig magával hozza a más európai országokban élő magyarsággép változását, amelyet az „A Divided Hungary in Europe” harmadik kötetében szereplő tanulmányok foglalnak össze, így az egy következő recenzió témája.

Péter Tusor: Dynastic politics, diplomacy and the catholic church: Péter Pázmány's 1616 appointment as archbishop of Esztergom. In: *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699 Vol. II. Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*. (Egy felosztott Magyarország Európában: cserekapcsolatok, kapcsolatrendszerek, képviseleti rendszerek, 1541–1699. – Diplomácia, információáramlás, és kulturális cserekapcsolatok) Szerk.: Szymon Brzeziński, Áron Zarnóczki, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014. 181 o.

Veres Tünde

A „háromötödös cikkely” története: a nők és a rabszolgák helyzete közötti kapcsolat az Egyesült Államok-beli alkotmányos vitákban 1787 és 1866 között

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának eredeti, 1787-ben kidolgozott szövegében sem a rabszolga (slave), sem pedig a nő (woman) kifejezés nem található meg. Az alaptörvényben azonban mindkét vonatkozásban vannak olyan utalások, amelyek világosan jelzik, hogy az Alapító Atyák mit gondoltak e két csoport politikai jogairól és szerepvállalásáról. A rabszolgaság kérdését háromszor említette közvetlen módon az alkotmány akkor elfogadott szövege (I. cikkely, 2. szakasz, második bekezdés; I. cikkely, 9. szakasz; IV. cikkely, 2. szakasz). Az első esetben az *összes többi személy* (all other persons), a másodikban és harmadikban pedig a *személy* (person) kifejezést alkalmazta rájuk. Az alkotmányozó konvenció tagjai azért kerültek a rabszolga szót, mint macska a forró kását, mert az intézmény létezése parázs viták tárgyát képezte a tanácskozáson. Ezeket nehezen létrehozott kompromisszumokkal zárták le, s az új kormányzati berendezkedés megteremtését elsődleges célnak tekintve, nem kívánták a kérdést továbbra is felszínen tartani. A rabszolgaság szó csak az egész rendszert az Egyesült Államokban megszüntető, 1865-ben elfogadott 13. alkotmány-kiegészítés szövegében jelent meg először az alkotmányban.

Közvetlenül a nőket sem említette az alkotmány eredeti szövege, viszont az elnök jogköreit leíró II. cikkely első szakaszának első bekezdésében a hímnemű harmadik személyű személyes névmást (he) használva állapította meg, hogy „hivatalát négy éven át viseli”.¹ A képviselők megválasztására vonatkozóan azt a formulát alkalmazta az alaptörvény, hogy őket „az egyes államok népe” (the People of the several States) választja meg, de itt nem részletezte, hogy ezen kiket ért, hiszen annak meghatározását, hogy az egyes államokban kik rendelkezhetnek választójoggal, a tagállamokra bízta. A szenátorokat és képviselőket pedig vagy az említett nevükön nevezte

¹ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. In: Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: *Az amerikai demokrácia*. Osiris, Bp. 1996. 451. o.

a szöveg vagy esetükben is *személyekről* beszélt. Mindez arra utal, hogy az Alapító Atyák a nőkkel sem számoltak olyan társadalmi csoportként, mint akiknek politikai jogokkal kellene rendelkezniük.²

Jan Ellen Lewis a New Jersey állambeli Rutgers Egyetem professzor asszonya erre az érdekes párhuzamosságra alapozva, tanulmányában azt vizsgálta meg, hogy az alkotmány kidolgozása és a polgárháború vége közötti időszakban a rabszolgák helyzetéről folytatott alkotmányos vitákban milyen szerepet játszott azon nők „példája”, akik szintén nem rendelkeztek politikai jogokkal. Lewis professzor az amerikai forradalom (1763–1787) és a korai köztársaság kora (1787–1820) család- és nőtörténetének egyik legismertebb kutatója. Alapképzéses diplomáját a pennsylvaniai Bryn Mawr College-ben szerezte meg 1971-ben. A mesterképzést a University of Michiganon végezte, ahol 1972-ben amerikai kultúratudományból, 1974-ben pedig amerikai történelemből szerzett oklevelet. PhD-tanulmányait ugyanitt fejezte be 1977-ben, s azóta a Rutgers Egyetem munkatársa. Jelenleg a Bölcsész- és Természettudományi Kar dékánjaként is tevékenykedik. Sokat foglalkozott Thomas Jefferson (1743–1826) családjával, illetve a korabeli Virginia családtörténetével. Első könyvét is ebből a témából publikálta, amit számos szerkesztett kötet és tanulmány követett.³ Itt bemutatandó írása eredetileg a *Korai Amerikai Köztársaság Korával Foglalkozó Történelmesek Társasága* (Society for the History of the Early American Republic) elnökeként elmondott székfoglalója, amely 2016 júliusában hangzott el.

Lewis az alkotmányozó konvención lezajlott vitákból indult ki. Ezen éles érdekellentét alakult ki a kisebb és a nagyobb, illetve a sok és a kevesebb rabszolgával rendelkező tagállamok között. Az ezen, egymást átfedő érdekcsoportok által megkötött ún. „nagy kompromisszum” keretében azt a döntést hozták, hogy kétkamarás képviseleti rendszert állítanak fel, amelynek egyik házában (Szenátus) minden tagállam két-két szenátorral rendelkezik, míg a második kamarában (Képviselőház) az arányos képviselet elvét érvényesítik, vagyis a képviselőházi helyeket az egyes államok unión belüli lakossági arányainak megfelelően osztják el. Igen ám, de kiket tekintsenek az

2 Megjegyzendő, hogy New Jersey állam 1776-ban elfogadott alkotmánya minden felnőtt lakos választójogáról rendelkezett, s a nem házas és a vagyoni cenzusnak megfelelő nők választójoggal is rendelkeztek. A választójogot részletesen szabályozó 1790-es és 1797-es állami törvények pedig a hímnemű (he) és a nőnemű (she) harmadik személyű személyes névmást is alkalmazták. Végül azonban egy 1807-ben elfogadott törvény véget vetett ennek a gyakorlatnak. Erre lásd: Judith Elkins Klinghoffer – Lois Elkins: „The Petticoat Electors”: Women’s Suffrage in New Jersey, 1776–1807, *Journal of the Early Republic*, 12. évf. 1992. 2. szám 159–193. o.

3 *The Pursuit of Happiness: Family and Values in Jefferson’s Virginia* (Cambridge University Press, New York, 1983.)

egyek államok lakosságához tartozónak? Csak a választójoggal rendelkező felnőtt fehér férfiakat? Minden fehér férfit vagy talán a nőket és a gyerekeket is? Netalán beleértsek a rabszolgákat, a szabad feketéket és az indiánokat is? Hosszas viták után végül arra a megállapodásra jutottak, hogy az egyes államok lakosságának meghatározásakor minden fajta szabad fehér lakos (férfiak, nők, gyerekek) mellett az *egyéb személyek* – vagyis a rabszolgák – háromötödét is vegyék tekintetbe, viszont ne vegyék figyelembe az indiánokat. Ezt azt jelentette, hogy a nagy rabszolga népességgel rendelkező déli államok a szabad fehér lakosságuk arányainál nagyobb képviselőkhöz juthattak a Kongresszus alsóházában. A kevesebb rabszolgával rendelkező északi államok ezt a megoldást csak azzal a kiegészítéssel voltak hajlandók elfogadni, hogy az egyes tagállamok képviselője legyen arányos az államok által fizetendő egyenes adókkal. Ez azt jelentette, hogy a „háromötödös cikkely” elfogadása esetén a déli államokra az egyenes adók akkora hányada jutott, amekkorát az összlakosságból való részesedésük a területükön élő feketék háromötödével együtt képviselt. Mivel a rabszolgák nem fizettek adót, ez jelentős többlet adóterhet rótt ezen államok fehér lakosságára.

Lewis professzor asszony arra hívta fel a figyelmet, hogy a háromötödös cikkelyt eredetileg betérjesztő James Wilson (1742–1798) pennsylvaniai delegált még úgy fogalmazott, hogy a képviselőházi helyeket „az egyes államokban élő mindenféle életkorú, nemű és körülményű összes fehér és más szabad állampolgár arányainak megfelelően” kell elosztani, „beleértve a bizonyos évig szolgálatra kötelezetteket és minden olyan egyéb személy háromötödét, akiket nem foglal magába a fenti felsorolás, kivéve az adót nem fizető indiánokat.” (2–3. o.) A nemi és a faji hovatartozásra utaló „nem” és „fehér” kifejezések azonban az alkotmány végleges szövegéből kimaradtak.

A háromötödös szabály elfogadását természetesen nagy vita előzte meg. Egyrészt arról folyt a diskurzus, hogy a fekete rabszolgákat tulajdonként vagy személyként vegyék figyelembe. Amint azt a massachusettsi Elbridge Gerry (1744–1814) megjegyezte, ha a feketéket tulajdonként veszik tekintetbe, akkor az északi államok „marháit és lovait is” számításba kellene venni. Ha viszont személyekként veszik figyelembe őket, akkor – ahogyan azt a New York-i Gouverneur Morris (1752–1816) megfogalmazta – nemcsak a háromötödüket, hanem mindnyájukat tekintetbe kellene venni. A New Jersey állambeli William Paterson (1745–1806) pedig James Wilson eredeti javaslatára utalva azt vetette fel, hogy milyen alapon akarja „az összes nemű és körülményű” személyt – különösen a nőket – figyelembe venni? Wilson elismerte kollégái felvetéseinek jogosságát, de szerinte ezeket

„felülírta a kompromisszum szükségessége.” A pennsylvaniai politikus „a kormányzat és a társadalom egyetlen vagy elsődleges céljának nem a tulajdont” tekintette, hanem „az emberi értelem művelését és fejlesztését.” (5. o.) Ezért nem lehet a képviselőt alapjának a tulajdont vagy a szavazati joggal rendelkező személyeket megtenni, s egy állam lakosságába az olyan állampolgári jogokkal igen, de választójoggal nem rendelkező személyeket is be kell számítani, mint a nők vagy a rabszolgák. Azt pedig a szükséges kompromisszum részének tekintette, hogy a képviselőházi helyek elosztásakor e csoportok közül csak a rabszolgák háromötödét vették figyelembe, míg a szavazati joggal nem rendelkező egyéb szabad személyeket – például a nőket – nem.

A háromötödös cikkellyel kapcsolatos fenti kételyekkel az alkotmány támogatóinak a ratifikálási folyamatban is szembe kellett néznie. Ezt a feladatot *A föderalista* című híres esszé-sorozat 54. darabjában James Madison (1751–1836) vállalta magára. A rabszolgák tulajdontárgy vagy személy jellegéről folytatott vitát azzal oldotta fel, hogy azok „vegyes” státussal rendelkeznek, vagyis egyszerre tulajdontárgyak és személyek. Az alkotmány életbe léptetése érdekében mégis azt sürgette, hogy „Tegyük kölcsönösen magunkévá az alkotmány kompromisszumos megoldását: eszerint a rabszolgák lakosok ugyan, de a szolgaság a szabad lakosok szintje alá alacsonyította őket, úgyhogy a rabszolgát ez a megoldás úgy tekinti, mint akit kétötöd részben megfosztottak ember mivoltától.” (401. o.) Ezzel összefüggésben Madison arra is rámutatott, hogy minden „állam maga jelölheti ki, hogy lakosságának mely részét illeti meg e képviselői létszám kiválasztásának joga” (400–401. o.), vagyis annak joga, hogy kit tekint olyan személynek, akit beszámít a képviselőházi helyek elosztásának alapjául szolgáló lakosságba. A rabszolgák pedig – alkotmányjogi szempontból – háromötöd részben emberek és ebben a minőségükben bizonyos jogokkal és köteleességekkel is rendelkeznek. Mint megjegyezte „a rabszolga életét és testi épségét védik a mások erőszakos fellépésétől, még a munkáját kikényszerítő és a szabadságát korlátozó tulajdonos erőszakos fellépésétől is, továbbá mivel megbüntetik, ha másokkal erőszakoskodik, a rabszolgát... a törvény úgy tekinti, mint a társadalom tagját, nem pedig mint az okatlan teremtmények egyikét; mint erkölcsi személyt s nem pusztán, mint vagyontárgyat”.⁴ Ebből következően, a rabszolgák is beszámíthatók a képviselőházi helyek elosztási alapjául szolgáló lakosságba. Vagyis, a lakosság részeként szerepet játszanak annak meghatározásában, hogy egy-egy tagállamnak hány képviselőt

⁴ Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Európa, Bp. 1998. 399–401. o.

selőházi hely jut, viszont szavazati joggal nem rendelkeznek. Lewis professzor asszony úgy találta, hogy a nők is hasonló helyzetben voltak, s ezért az elkövetkező évtizedekben a rabszolgaság megszüntetéséről és a feketék állampolgári és szavazati jogairól folytatott vitákban újra meg újra érvként jelent meg a rabszolgák és a nők helyzete között vont párhuzam.

A háromötödös szabály először 1804-ben, a Louisiana megvételeivel kapcsolatos alkotmányos viták során került a politikai élet középpontjába. Az intézkedés egyik fő kritikusa az a John Quincy Adams (1767–1848), az Egyesült Államok későbbi hatodik elnöke (1825–1829) volt, aki ekkoriban Massachusetts egyik szenátoraként szolgált. Adams, elnöksége után a rabszolgatartó rendszer egyik legerőteljesebb kritikusrává vált s e nézetei ekkoriban voltak kiformalódóban. Azért bírálta a rendelkezést, mert az arra ösztökölte a rabszolgatartó államokat, hogy minél jobban megnöveljék területükön „e boldogtalan lények” vagyis a rabszolgák számát. (11. o.) Mindezt a cikkely ráadásul azzal magyarázta, hogy erre a demokratikus intézményrendszer igazságosabb működése érdekében van szükség. Adams szerint tehát „egy alapvetően antidemokratikus” cikkelyről van szó, amelyet azonban „az egyenlőség nyelvével álcáztak”. (11. o.)

A kérdés legközelebb – és most már sokkal élesebb formában – 1819–20-ban akkor vetődött fel, amikor egyrészt az a téma került napirendre, hogy Missourit rabszolgatartó vagy nem rabszolgatartó államként vegyék fel az unióba, illetve arról szólt a vita, hogy a Kongresszusnak van-e joga a rabszolgaság kérdésének szabályozására a még államná nem szervezett területeken? Ezekkel a problémákkal összefüggésben merült fel, hogy a háromötödös cikkely egyáltalán érvényes-e azokra a területekre, amelyek – mint például Missouri – az alkotmány elfogadásakor még nem voltak az Egyesült Államok birtokában. A rabszolgaságpárti képviselők és szenátorok azzal érveltek, hogy a háromötödös szabály Missourira vonatkozó érvényességét tagadó északiak 1787-ban a köz érdekében és az egész unió javára beleegyeztek a rendelkezés elfogadásába, most viszont önértelmeik által vezérelve ellenzik azt. Az egyik demokrata képviselő, a Maine-ből származó John Holmes azt fejtegette, hogy a *Függetlenségi Nyilatkozat* nem hozta el a rabszolgák felszabadítását az Egyesült Államokban. De ha az amerikaiak a forradalom következtében visszatértek volna a természeti állapotba és „minden ember, férfiak, nők, és gyermekek, kicsik és nagyok, feketék és fehérek összegyűltek volna egy széles mezőn”, csak akkor tudtak volna létrehozni egy olyan kormányzatot, amely „mentes lett volna a rabszolgaság szennyétől”. (13. o.) Erre azonban nyilvánvalóan nem került sor. Holmes érvelése mégis arra utalt, hogy a Locke-i alapokon érvelő demokrata párti

politikusok a nőket és a feketéket egyaránt a társadalmi szerződést megkötő nép részének tekintették. Ebből pedig az is következik, hogy mindkét csoportnak képvisellel is kell rendelkeznie a politikai rendszerben. A maine-i politikus azonban ezt a gondolatsort éppen a háromötödös cikkely alátámasztására használta fel. James Madisonhoz hasonlóan úgy érvelt, hogy a rabszolgák egyszerre emberek és tulajdontárgyak. Első minőségükből adódóan mindnyájukat figyelembe kellene venni a képviselők számának megállapításakor, a másodikból következően viszont egyiküket sem. Vagyis a háromötödös szabály ebből a szempontból helyes középárányt képvisel. Holmes a rabszolgaság Missourira való kiterjesztését is támogatta.

Mások azt az érvet vették elő, hogy a nőkhöz, a gyerekekhez és a választójoggal nem rendelkező férfiakhoz hasonlóan a rabszolgák is – háromötödnyi ember jellegükből adódóan – olyan „személyek, akiket a kormánynak képviselnie kell, akik viszont nem tudják magukat képviselni.” A nőket ez az érvelés is a háromötödös cikkely alátámasztása érdekében használta fel, viszont elismerte, hogy a nők alkotmányjogi értelemben az alkotmány „részét” képezik. Amint azt Lewis professzor asszony megjegyezte, „a nőket illiberális módon a rabszolgaság fenntartása és (ti. a háromötödös cikkelynek köszönhető – L. Cs.) felülreprezentáltságának igazolására használták, ami nem őket (ti. a nőket – L. Cs.) és nem is a rabszolgákat, hanem a rabszolgák tulajdonosait szolgálta.” (15. o.) Mindehhez a New Jersey-i szakember azt is hozzátette, hogy a demokrata képviselők nőknél „természetesen” a fehér nőket értették. Lewis szerint a nők példája két okból volt jól hasznosítható a háromötödös cikkely alátámasztására ezekben a vitákban. Először is, „a nőknek világos igényei voltak az állammal szemben, mivel annak védelme alatt voltak, s ezért természetesen be kell őket számítani az arányos elosztás (ti. a képviselőházi helyekről van szó – L. Cs.) alapjába”. Másodszor, mert a nők – William Pinkney marylandi szenátor szavaival élve – „racionális teremtmények” s ezért „a rabszolgáknál vagy a tulajdon nélkülieknél jogosabb igénnyel rendelkeznek arra, hogy képvisellel rendelkezzenek”. (17. o.) Vagyis – e szerint az érvelés szerint – ők még inkább egy olyan társadalmi csoportot alkottak, akiket az alkotmány védelme alatt álló lakosság részének kell tekinteni, s akiknek képvisellel kell rendelkeznie.

A háromötödös szabály megkérdőjelezése legközelebb az 1840-es években, Texasnak az unióba való felvételével kapcsolatban került a kongresszusi viták középpontjába. A negyven évvel azelőttihez képest, John Quincy Adams ekkor már sokkal radikálisabban fogalmazott. Kifejtette, hogy „a képviselő nem létezhet választó nélkül, a választó pedig kizárólag a saját szabad akaratából és választásából válhat azzá... (s ezért – L. Cs.) az álta-

lános választójog elve válik a *demokrácia* alapvető doktrínájává.” (19. o.) Persze, a választójogból ki kell zárni azokat (kiskorúak, nem épelméjük), akik nem képesek szabad akartuk gyakorlására, de „a *demokrácia* semmiféle tulajdoni korlátozást nem ismer”, s az Egyesült Államok kormányzatát „személyekre nem pedig tulajdonra alapozták”. Ezért a rabszolgák személyekként történő figyelembevétel a háromötödös szabálynak megfelelően, nem őket, hanem a tulajdonosaikat részelteti a választójog lehetőségében, s ezért ez a megoldás nem csupán „visszataszító”, hanem „kétszeresen is félrevezető”. A rabszolgák személyként való kezelésének maszkjával fedik el azt, hogy itt valójában a tulajdon képviseléről van szó, ami kizárólag a rabszogatartók képviselétét jelent, vagyis „az elnyomó képviseli az elnyomottat.” (19. o.)

Érdekes, hogy a választójogból kirekesztett társadalmi csoportok közt Adams nem említette a nőket. Egyéb megnyilatkozásai viszont egyértelműen elárulják, hogy az Egyesült Államok akkori vezető politikusai között ő volt az, aki leginkább támogatta a nők politikai részvételét. Texas felvételével kapcsolatban számos női társaság intézett rabszolgaság ellenes petíciókat a Kongresszushoz. S míg a Képviselőház Külügyi Bizottságának elnöke szomorúságát fejezte ki amiatt, hogy ezek a nők „elhagyták a nekik való szférát”, addig a volt elnök azt a kérdést tette fel, hogy „miért kellene a női nemtől megtagadni a petíciók benyújtásának jogát? ... Talán a nőknek nincs véleményük vagy cselekvési lehetőségük az általános jóléttel kapcsolatos tárgyakat illetően? ... Talán az elnök úr... »szégyenteljesnek« találja egy nő részéről, ha bármilyen érdeklődést tanúsít a politika ügyei iránt vagy bármilyen módon részt kíván abban venni?” (21. o.) Mi több, Adams azt is hozzátette, hogy „a petíciók benyújtásának jogát... azért tagadják meg a nőktől, mert nem rendelkeznek választójoggal!” (22. o.) Vagyis az Egyesült Államok hatodik elnöke a választójog megadásának lehetőségét is felvillantotta a nők számára.

A háromötödös szabályról folytatott 1840-es évekbeli kongresszusi vitára visszatérve, a rendelkezés támogatói – az 1820-as évek elejéhez hasonlóan – a nőket ekkor is csak eszközként használták fel annak igazolására, hogy a rabszolgákhoz hasonlóan ők is olyan személyek, akik a társadalom tagjai, mégsem rendelkeznek választójoggal. S az az érv is újra előkerült, hogy az eredeti társadalmi szerződésnek ugyan a nők is részesei voltak, „amint azonban létrejött a kormányzat, természetesen korlátozásokat kellett bevezetni, mégpedig nem a képviseltek, hanem a képviselők vonatkozásában, az pedig teljesen nyilvánvaló... hogy a nők és a kiskorúak nem képviselhetik magukat vagy bárki mását.” (24. o.)

Az 1840-es évek közepére jelentősen megerősödött a rabszolgaság teljes és kárpótlás nélküli megszüntetését követelő abolitionista mozgalom, amely azonban maga is megosztott volt abban a kérdésben, hogy az alkotmány elismerje vagy sem a rabszolgaság intézményét. Érdekes vita bontakozott ki erről két abolitionista író Lysander Spooner és Wendell Phillips között 1845-ben. Az előbbi azt igyekezett igazolni, hogy az alkotmány egyáltalán nem ismerte el a rabszolgaság intézményét. Szerinte a háromtődös szabályban szereplő „egyéb személyek” kifejezés nem is a rabszolgákra, hanem a már az Egyesült Államokban élő, de állampolgárságot még nem kapott „idegenekre”, illetve az adót nem fizető indiánokra vonatkozott. Az alkotmány preambulumban szereplő „mi az Egyesült Államok népe” kifejezésbe pedig azok a nők és gyerekek, sőt a rabszolgák is beleértendők, akik egyébként nem szavazhattak az alkotmány elfogadásáról. Az alkotmány mégis „állampolgárokra tette őket, s állampolgároként igényt tarthatnak a védelmére.” (25. o.) Ebből az következik, hogy a rabszolgákat nem lehet legitim módon rabszolgai állapotban tartani. Mi több, közülük azok, akik az Egyesült Államokban születtek és betöltötték harmincötödik évüket, arra is jogosultak, hogy elnökké válasszák őket. Ehhez persze Spooner egy láb-jegyzetben azt is hozzátette, hogy az utóbbi kitétel csak a férfiakra vonatkozik, mivel az alkotmány hímnemű harmadik személyű személyes névmást használt az elnök vonatkozásában.

Phillips viszont úgy vélte, hogy az „egyéb személyek” kifejezés egyértelműen a rabszolgákat jelenti, de ő is úgy látta, hogy az alkotmány a nőket is állampolgároknak tekinti. Arra is felhívta kollégája figyelmét, hogy az alkotmány az 1791-ben elfogadott ötödik és hatodik alkotmány-kiegészítésben is hímnemű harmadik személyű személyes névmást használ, s ezek olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek a nők – mint állampolgárok – védelmére is nyilvánvalóan vonatkoznak.⁵ Ezért az elnökké választás feltételeit felsoroló alkotmány-részletben szereplő hímnemű harmadik személyű személyes névmás tartalmába a nők is beleérthetők. Vagyis Phillips szerint, Spooner értelmezésében „a nők alkotmányosan elnökké választhatók.” (28. o.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy Phillips ezzel egyetértett volna. Ezt a gondolatmenetet vitapartnerre érvrendszere „abszurdításának” bemutatása érdekében idézte és úgy vélte, hogy az ország hagyományai és szokásai kizárják a nők elnökké választását. Lewis professzor asszony találó kife-

5 Az ötödik alkotmány-kiegészítés egyebek mellett kimondja, hogy „senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy büntető ügyben saját maga ellen tanúskodjék (witness against himself).” A hatodik alkotmány-kiegészítés egyik részlete szerint „a vádlottat az ellene tanúskodó személyekkel szembesíteni kell (witnesses against him). Janda – Berry – Goldman: i. m. 1996. 456. o.

jezésével élve „Phillips és Spooner is úgy vélte, hogy a nők nem lehetnek elnökök. Spooner a nyelvtanra és a lábjegyzetre hivatkozott, Phillips pedig a történelemre és a szokásokra.” (29. o.)

A háromötödös cikkely megítélésében a híres Dred Scott ügyben 1857-ben hozott Legfelsőbb Bírósági döntés hozott némi fordulatot.⁶ A többségi véleményt kifejtő Roger Taney (1777–1864) főbíró megállapította, hogy az alkotmány elfogadásakor nem tekintettek úgy a feketékre, mint akik akár egy tagállam, akár az Egyesült Államok állampolgárai lennének, s semmi olyasféle joggal nem rendelkeznek, amit a fehér embereknek méltányolni kellene. Azt azonban ő is elismerte, hogy vannak olyan társadalmi csoportok – nők, gyerekek, a vagyoni cenzusnak megfelelni nem tudó szabad fehér férfiak – akik állampolgárok ugyan, de szavazati joggal mégsem rendelkeznek. Vagyis a nőekkel kapcsolatban a régi érvelés ismétlődött azzal a különbséggel, hogy korábban – a háromötödös cikkely alátámasztása érdekében – annak igazolására használták őket, hogy a rabszolgák is részben hozzájuk hasonló helyzetben vannak. Most viszont a Legfelsőbb Bíróság ítélete éles határvonalat húzott a nők állampolgársága és a feketék „nem állampolgársága” közé. Az ítéletről kibontakozott vitában azonban olyan politikusok is voltak, akik a nők „állampolgár, de nem választó” státusára vonatkozó érvelést a szabad feketék állampolgárságának alátámasztására használták fel.

A polgárháborúban aratott északi győzelem a háromötödös szabály vonatkozásában is radikálisan új helyzetet teremtett. Az 1865-ben elfogadott 13. alkotmány-kiegészítés megszüntette ugyan a rabszolgaság intézményét az Egyesült Államokban, de nem tisztázta, hogy a felszabaduló volt rabszolgák milyen jogi státusba kerüljenek. Az ezt a problémát tisztázni szándékozó 14. alkotmány-kiegészítés előterjesztése azonban elkeseredett vitákhoz vezetett. Az világos volt, hogy a rabszolgák felszabadításával a háromötödös cikkely érvényét veszítette. A győztes északi republikánus politikusok azonban egy súlyos dilemmával szembesültek. Ha megadják a volt rabszolgák számára az állampolgárságot, akkor ennek azt is kellett jelentenie, hogy a képviselőházi helyek elosztásának kiszámításakor – háromötödük helyett – mindnyájukat be kell számítani az adott tagállam lakosságába, ami azt eredményezte volna, hogy a déli, volt „lázadó” államok képviselőinek

⁶ Dred Scott egy Missouriból származó rabszolga volt, akit gazdája szabad területre vitt, ahol ő pert indított a szabadsága elnyerése érdekében. A pert első fokon megnyerte, ám az ügy fellebbezések után a Legfelsőbb Bíróság elé került, amely a gazdának adott igazat. A testület többségi véleményét tolmácsolva Roger Taney kimondta, hogy Dred Scott nem minősül többségi véleményét tolmácsolva Roger Taney kimondta, hogy Dred Scott nem minősül sem Missouri, sem az Egyesült Államok állampolgárának, illetve a szabad területen való tartózkodása nem teszi automatikusan szabaddá, továbbá a Kongresszusnak nem áll jogában a rabszolgaság korlátozása a territóriumokon.

aránya még tovább nőtt volna a Kongresszus alsóházában. Ezt viszont az északi republikánus politikusok mindenáron el akarták kerülni. Megoldást jelenthetett volna számukra, ha teljes jogú állam- és választópolgároknak ismerik el a feketéket, ám egy évvel a polgárháború vége után ilyen radikális lépésre csak nagyon kevés republikánus kongresszusi tag volt kész.

A háborúból győztesen kikerült északi republikánusok és a déli demokráták is a régi érvelést vették elő, hogy az állampolgárság és a választójog két külön dolog, s erre a feketéket, a nőket és a gyerekeket hozták fel példaként. A két csoport közötti különbség az volt, hogy a republikánusok ezzel a volt rabszolgák állampolgárságát, a demokráták pedig azt akarták alátámasztani, hogy a felszabadított rabszolgákat is beszámítsák a képviselőházi helyek kiszámításának alapját képező lakosságba, hiszen akkor megnőtt volna a Dél politikai képviselete. Választójogot azonban egyikőjük sem akart adni a feketéknek, ahogyan a nőknek sem.

A New Jersey-i szakember úgy látta, hogy a Kongresszus republikánus tagjai két alapvető problémát akartak megoldani 1866-ban: „biztosítani akarták a felszabadított emberek alapvető polgári jogait és a helyreállított Dél-t meg akarták akadályozni abban, hogy nagyobb képviselettel térjen vissza az unióba annál, mint amivel akkor rendelkezett, amikor elhagyta azt, s mindezt úgy akarták megtenni, hogy nemzeti méretekben ne ruházzák fel választójoggal a feketéket.” (43. o.) A 14. alkotmány-kiegészítés végleges szövege ugyanúgy kompromisszum eredménye volt, mint annak idején a háromötödös cikkelyé. Az első szakasz a nőket és a volt rabszolgákat is állampolgároknak tekintette, mivel ebben a vonatkozásban azt mondta, hogy „az Egyesült Államok területén élő, illetve az Egyesült Államok joghatósága alá tartozó területen született vagy állampolgárságot szerzett *személyek* (kiemelés tőlem – L. Cs.) az Egyesült Államok és lakóhelyük államának polgárai.” A második szakasz első mondata ezt erősítette meg, amennyiben azt rendelte el, hogy a képviselőházi helyek elosztásakor „az egyes államokban lakó összes személyeket” kell figyelembe venni, kivéve „a nem adózó indiánokat.” Ugyanezen szakasz hátralévő része az állampolgárrá lett volt rabszolgák választójogának megvédelmzését célozta. Kimondta, hogy ha egy tagállam elvonja a választójogot a „21 évet betöltött férfi személyek” (male inhabitants of such State, being twenty-one years of age) egy csoportjától – vagyis a volt rabszolgáktól – akkor az adott állam képviseletének „alapjául szolgáló számot le kell csökkenteni abban az arányban, ahogy az ilyen férfi állampolgárok száma aránylik az állam 21 évet betöltött férfi lakosainak (male citizens twenty-one years of age) összes számához.”⁷ Ez

7 Janda – Berry – Goldman: i. m. 1996. 458. o.

egyértelműen azt jelzi, hogy a nőket ugyan beszámították a képviselőházi helyek elosztásának alapjául szolgáló lakosságba, viszont választójoggal ekkor sem kívánták felruházni őket.

Amint Lewis professzor asszony összegzően megállapította, „ez a mondat megteremtette a Kongresszus számára annak lehetőségét, hogy megbüntessék a (déli) államokat, ha megfosztanák a fekete férfiakat a választójoguktól, a gyakorlatban azonban ezt a rendelkezést sohasem alkalmazták. Támaszként szolgált a republikánusok számára addig, amíg meg nem békültek a feketék választójoggal történő felruházásával. S bár elsődleges szándéka (ti. a 14. alkotmány-kiegészítésnek – L. Cs.) bizonyosan nem ez volt, legfontosabb öröksége mégis az lett, hogy szövegszerű hivatkozási alapot teremtett a nők választójogának korlátozására.” (44. o.)

Jan Ellen Lewis: What Happened to the Three-Fifths Clause. The Relationship between Women and Slaves in Constitutional Thought, 1787–1866 (Ami a háromötödös cikkellyel történt. A nők és a rabszolgák közötti kapcsolat az alkotmányos gondolkodásban 1787 és 1866 között) *Journal of the Early Republic*, Vol. 37, No. 1, (Spring) 2017. 1–46. o.

Lévai Csaba

MODERN TÖRTÉNELEM

Az osztrák konyha kultúrtörténete

„Mozart-golyó és Sacher-torta, bécsi szelet és wachau smaragd rizling, sárgabarackos palacsinta és salzburgi galuska, vagy egyszerűen csak egy felvágottas császárszemle.” Ezzel a mondattal kezdődik *Peter Peter* az osztrák konyhakultúrát bemutató könyve.

A szerző neve ismerősen csenghet a német nyelven olvasók, a gasztronómiát és egyben a turizmust is kedvelők körében. Peter Peter Münchenben született (1956) német író és újságíró. Egyetemi tanulmányait Bécsben, Hamburgban és Perugiában végezte klasszika filológia szakon. 2003 óta ír rendszeresen étteremkritikákat a Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung részére, 2005-től tagja a Német Kulináris Akadémiának (Deutsche Akademie für Kulinartistik), 2006 óta az olaszországi Pollenzoban található Gasztronómiai Egyetem (Università delle scienze gastronomiche), 2009-től pedig a Salzburgi Egyetemen működő „Gastrosophiezentrum” vendégoktatója. Kutatásai során leginkább az olasz és a német nyelvterületek gasztronómiai kultúrái érdeklik, így írt már könyvet Dél-Tirol, Szicília vagy a német-osztrák-svájci határon található Bodentó gasztronómiai sokszínűségéről is,¹ jelenleg a francia konyha kultúrtörténetén dolgozik.²

Az osztrák konyha kultúrtörténete című műve jól kapcsolódik egy, a szerző által indított sorozatba. Peter Peter 2006-ban először az olasz (*Cucina & cultura – Kulturgeschichte der italienischen Küche*, C.H. Beck Verlag, München 2006), majd a német (*Kulturgeschichte der deutschen Küche*, C. H. Beck Verlag, München 2008) konyha történetét mutatta be, mígnem 2013 októberében megjelent az osztrák kulináriával foglalkozó kötete. Könyvét 33 apróbb fejezetre tagolta, amelyek után egy függelék következik. Ebben egy osztrák-német gasztronómiai szótárt, egy idézetek és megjegyzések listáját, irodalomjegyzéket, képjegyzéket és a közölt receptek forrásait találjuk.

A 33 fejezet nem kapcsolódik szervesen egymáshoz. Mindegyik különálló egység, mondhatnánk azt is, hogy egy-egy szelet az osztrák gasztrokul-

1 https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_Peter (letöltés dátuma: 2017. április 10.)

2 <http://www.pietropietro.de/cms/index.php?c=1&s=zurperson> (letöltés dátuma: 2017. április 10.)

túra tortájából, ezek végén – kivéve az elsőt – pár recept is olvasható. Ebből adódóan találhatóunk történeti részeket, ahol a szerző természetesen figyelt az időrendi sorrendre, míg mások az egyes tartományokat mutatják be, de vannak tipikus osztrák ételekkel foglalkozók, illetve az ital (sör, bor) vagy a híres kávéházi kultúra ismertetése sem maradt ki.

Az első fejezetet (Heimat bist du großer Köche, Köchinnen, 7–10. o.) leginkább bevezetőnek tekinthetjük. Itt az olvasó egy kis előzetest kap az osztrák konyha sokszínűségéről és gyökereiről. Bécs nemcsak politikai, hanem gasztronómiai központja is volt az egykori Habsburg Birodalomnak. Ezért nem meglepő, hogy a birodalom lakói elvitték alapvető nyersanyagokat, ételeiket a fővárosba, amelyeket a helyiek némileg módosítva beépítettek a konyhájukba.

A 2. fejezet (Kelten-Ritschert und Carnuntum-Reben, 11–16. o.) a keltákkal és a rómaiakkal foglalkozó történelmi rész. A sókitermelés és az árucserre meghatározó szerepet töltött be a kelták életében. A kereskedelem a rómaiak alatt is virágzott, régészeti leletek alapján bizonyított, hogy a rómaiak többek közt sárgabarackot, cseresznyét, sárgadinnyét, mandulát, faepret és diót hoztak be, az olívaolaj, bor és garum mellett.

„Laxn und Kletznnudeln (Kärnten)” (17–20. o.) a következő rész címe, amely a délen található napos és tavakban gazdag Karintiába vezet el az olvasót. A tartomány lakói rajonganak a gigantikus méretű töltött tésztaért (Kasnudln, Kletznnudln, Fleischnudln), ezekről köztudott, hogy kiváló minőségben készülnek. Az „óriásbonbonok” hagyományos töltelke darált füstölthússal és turbolyával, valamint mentával ízesített morzsalékos túró, télen pedig aszalt körte.

A rómaiak után a bajor Babenbergeek (Babenberger Feste und Klosterkochbücher, 21–28. o.) lettek az osztrák hercegség urai. Nekik, pontosabban VI. Lipótnak köszönhetően Bécs 1221-ben – mint az első német ajkú település – városi kiváltságlevelet és árumegállító jogot kapott. A kolostorok az asztali kultúra korai központjai voltak. Ausztria első receptgyűjteményét az 1414-ben alapított bécsi Szt. Dorottya kolostorban jegyezték le. A St. Dorothea nem hétköznapi szakácskönyv. Bajor nyelven, keleti frank dialektussal írták és több helyen megegyezik a „finom ételek könyvével” (Das Buch von guter Speise), ami 1350 körül Würzburgban keletkezett.

2009-ben Vilnius mellett Linz volt Európa kulturális fővárosa (Mostbraten und schöne Linzerinnen (Oberösterreich), 29–32. o.), ahol mindenképp érdemes legalább egy szelet linzertortát megkóstolnunk látogatásunk során.

A 6. részben a reneszánsz ízlés világa tárul fel az olvasó előtt (Adlerknödel und Kindstauffressereyen – Renaissancerezepte, 33–41. o.). A fejezet az umbriai Paolo Santonino három (1485, 1486, 1487) kelet-tiroli és karintiai utazásával kezdődik, aki – amellet, hogy Aquileia püspökének titkáráként szolgált, igazi inyenc hírében állott – feljegyzéseiben kiválóan tudósít a vidék kulináris kincseiről, illetve a Marx Rumpolt 1581-es szakácskönyvében (Ein new Kochbuch) megtalálható özmáj pástétom ismertetésével ér véget.

A 7. fejezetben a tiroli gasztrókultúrába pillanthatunk bele (Hoffnung Graukas (Tirol), 42–46. o.), ahol a tradicionális konyhát a földrajzi adottságok miatt egyértelműen a nehéz ételek uralják.

A következő egység a barokk inyencfalatokra összpontosít (Kittenkoch und Krebspastete – Barockschmankerln 47–55. o.) korabeli források segítségével. Így tudhatjuk meg, hogy például az első német nyelvű krumplisaláta receptet az 1682-ben az alsó-ausztriai Wolfgang Helmhard Hohberg által írt, Nürnbergben nyomtatott Georgica Curiosa című könyvben lelhetjük meg.

Salzburgról szinte mindenkinek Mozart jut egyből az eszébe (Erdäpfelkas und Bierfleisch (Salzburg) 56–59. o.). Egyesek ellenben nem a zeneszerzőre, hanem az 1890-ben Paul Fürst cukrászmester által megalkotott, pisztáciás marcipán maggal ízesített, nugáttal bevont Mozart-golyókra gondolnak. Az Eredeti Salzburgi Mozart-golyókból (Original Salzburger Mozartkugeln) évente 1,4 milliót készítenek kézzel a Fürst cukrászdákban.³ A Kraft Foodhoz (napjainkban Mondelz International) tartozó Mirabell (Echte Salzburger Mozartkugeln),⁴ illetve a világ legnagyobb Mozart-golyó gyártója, a Bad Reichenhallban működő Reber Mozart-golyói (Die echten Reber Mozart-Kugeln)⁵ ennél lényegesen nagyobb számban jelennek meg a piacon.

A több százéves múlttal rendelkező bécsi kávéházi kultúrát nem véletlenül vette fel az UNESCO 2011-ben az eszmei világörökségek közé (Kleiner Brauner – Das Kaffeehaus als Inkarnation des Abendlandes, 60–69. o.). Sokáig úgy gondolták, hogy 1683-ban nyílt meg az első kávéház a Császárvárosban Georg Franz Kolschitzky irányításával. Napjainkban ezt a dicsőséget inkább már az örmény Johannes Diodatonak adják, ő 1685. január 17-én kapott I. Lipóttól privilégiumot a kávéital árusítására.

Az „Eredeti Sacher-torta” (Original Sachertorte) szabadalmi jogaiért 1938-tól ’64-ig ugyan kisebb-nagyobb megszakításokkal, de folyamatosan

3 Más források szerint ez a szám 2,75 millió évente. https://de.wikipedia.org/wiki/Mozartkugel#Das_Original-Rezept (letöltés dátuma: 2017. április 10.)

4 <http://www.mozartkugel.at/> (letöltés dátuma: 2017. április 10.)

5 <http://www.reber.com/> (letöltés dátuma: 2017. április 10.)

pereskedett egymással a Hotel Sacher és a Demel (Sacher mit Schlag – Im Mehlspeiseparadies, 70–76. o.). A megegyezés eredményeként két nagyon hasonló sütemény született meg, így a Sacher tortája két rétegben tartalmaz lekvárt, ellenben a Demelnél kaphatót csak a máz alatt kenik meg sárgabacklekvárral.

A bécsi kongresszus utáni arany korszak gasztronómiájával (Vom Wiener Kongress zur goldenen Backhendzeit, 77–84. o.) foglalkozik a 12. fejezet.

Ausztria annak ellenére, hogy a turistáknak szóló reklámokban inkább boros, mintsem sörös nemzetként jelenik meg, komoly hagyományokkal rendelkezik a sörfőzés területén (Die Wiege der modernen Braukunst, 85–90. o.). A sörfőzés gyökerei a középkorba nyúlnak vissza, napjainkban pedig a nagyobb gyártók mellett a mikrofőzdek termékei is igencsak keresettek.

„A Schnitzel összeköti a milánói Scalát és a bécsi Staatsopert” – áradozott 2012-ben az olasz miniszterelnök Mario Monti. Bécs emblemikus ételét a borjúból készített Wiener Schnitzel-t a legenda szerint Radetzky tábornagy (Radetzky's Gusto? – Wie das Schnitzel zum Wiener wurde, 91–97. o.) Milánóban ismerte meg „costoletta alla milanese” néven, majd a leírást személyesen továbbította az egyik udvari szakácsnak.

Sajnos régóta nem természetes tudni a marha bécsi bontási módszerét (Jungfernbraten und Weißes Scherzl – Fleischhauer und Wilderer, 98–101. o.), holott egykoron Bécsben a főtt marhahús nem csopán étel, hanem életstílus volt. Ezt mutatja be bővebben a 15. fejezetben a szerző.

II. József 1784. augusztus 17-én kiadott dekrétumában a következő módon fogalmazott: „mindenki szabadon árulhatja és mérheti a saját maga által előállított élelmiszert, bort és gyümölcsmustot, az év minden szakában, amennyiért, amikor és ahogyan csak akarja”. Ezt a dátumot szokás a Heurigerek, azaz borozók alapkövetételének nevezni (Es wird ein Wein sein – Kellergassen und Buschenschanken, 102–109. o.).

Peter Peter a 16. fejezetben az osztrák borászat elmúlt pár évtizedét ismerteti, kezdve az 1985-ben kirobbant glikol-botránytól, amikor is pár burgenlandi és alsó-ausztriai gazda az asztali borait glikollal (fagyálóval) édesítette. Majd folytatja az ezt követő szigorú szabályozás megalkotásával, minek eredményeként napjainkban az osztrák borok az egész világon keresetté váltak (Die vergorene Heimat – Veltliner oder Blaufränkisch?, 110–118. o.).

A 17. fejezetet a Habsburgoknak szentelte a szerző (Ein kleines Gläschen von der Lipizzaner Kuh – Habsburg tafelt, 119–130. o.). Szerencsére számos érdekes, a gasztronómiához kapcsolódó történet fűződik az uralkodó

családhoz. Egy legenda szerint I Rudolf (1218–1291) saját kezűleg húzta ki a répát a szántóföldből és egyből nyersen meg is ette, vagy V. Károly (1500–1558) miután lemondott a trónról, az utolsó éveit a spanyolországi Extremadurában található Yuste kolostorban öngyilkos dőzsöléssel töltötte, például reggelire cukrozott kappanlevest fogyasztott és az éjjelente rátörő bulimiás rosszsulléteket angolnapástétommal próbálta meg leküzdeni, ami viszont súlyos köszvényes rohamokhoz vezetett nála.

Az osztrák konyhában mindig is meghatározó szerepet játszottak a halételek (Fogosch und Fischbeuschelsuppe, 131–133. o.), azonban amíg a középkorban a kora újkorban az édesvízi halak (ponty, pisztráng, csuka, harcsa stb.) kerültek leginkább terítékre, addig napjainkban az éves 8 kg/fős fogyasztásból csupán 1 kg a hazai tavakból, folyókból kifogott hal aránya.

Az 1867-es kiegyezést követően a bécsi s egyben az osztrák szakácsok egyre inkább kezdték felfedezni a birodalom lakóinak változatos konyhakultúráját (Sezessionsnockerln und Jugendstilgabeln, 134–143. o.) a milánói velős rizottótól a román (székely-magyar) puliszkáig bezárólag. Ennek eredményeként a századforduló környékén nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia lakóinak etnikai összetételét, hanem a bécsi konyhát is roppant sokszínűnek mondhatjuk.

A zöldségekről, gyümölcsökről, gabonákról és a vejetáriánus konyáról szól a könyv 20. fejezete (Maschanskeräpfel und Krautingerrüben, 144–147. o.).

„Egész Bécs egy Beisl” (Ganz Wien ist ein Beisl, 148–155. o.). A XIX. század elején a gazdasági fellendülés hatására számos kétkezi munkás költözött Bécs külső kerületeibe a birodalomból, akik olcsó és kiadós ételekre vágytak. Ekkor jöttek létre a kisvendéglők, azaz a Beisl/Beisel-ek, amelyek nemritkán második otthonként is funkcionáltak. A kínálatukban meghatározó szerepet játszott, illetve játszik a mai napig is a húsleves, rántott hús, pörkölt, véreshurka, vesevelő, káposztáskocka, tojásos galuska, szóval minden finom, de kevésbé gyomorbarát fogás.⁶

Ki gondolta volna, hogy Bécs legöregebb kolbászos bódéja nincs 100 éves (Zum kleinen Sacher – Am Würstelstand, 156–160. o.)? Természetesen korábban is létezett kolbász, amit házon kívül fogyasztottak, de ez az „intézmény” a XX. században terjedt el.

A festő Oskar Kokoschka emlékszik arra a kísérteties jelenetre, amikor a depressziós Loos (Adolf Loos, építész) 1931-ben az ágytakarója alól egy paradicsomlétől csöpögő óriáshomárt húzott elő és azon lamentált, hogy

6 A témáról bővebben lásd: Sievers, Gerd Wolfgang: Wiener Beisel Kochbuch. Metroverlag, Wien, 2012.

„Az osztrákok elveszítették a háborút, mert a tenger gyümölcsei helyett csak gombócot, rétest és tortát esznek”. A 23. fejezetet a két világháború időszakának szentelte a szerző (Phäaken in kargen Zeiten – Die darbande Republik, 161–173. o.).

Egy tartomány, amelynek sokáig nem volt önálló székhelye és Bécs alá tartozott, olyan vidék, amelynek ezáltal saját konyhája sincs? -kérdésre keresi a választ Peter Peter az Alsó-Ausztriát elemző fejezetében (Marillenkndel und Saumaisen, (Niederösterreich), 174–176. o.).

A XX. század második felében egyre gyakrabban találkozhattunk az „Új bécsi konyha” kifejezéssel. Pontosan megmondani, hogy mikor és kinek köszönhető ennek az irányzatnak a megszületése, nem lehet, de talán egy történelmi pillanat volt az, amikor 1975-ben a tiroli Werner Matt átvette az új bécsi Hilton konyháját. (Von der Reblausdiplomatie zum Haubenwirt, 177–185. o.).

Vorarlberg, azaz Ausztria legnyugatibb tartományának legvonzóbb kulináris kincsét ismerhetjük meg a 26. fejezetből (Knöpfele und Flädlesuppe (Vorarlberg), 186–189. o.), különös tekintettel a sajtokra és a halakra.

A mai modern osztrák gasztronómia a hagyományos alpesi paraszti konyhakultúra mellett nem hagyja figyelmen kívül a napjainkban megfigyelhető legújabb trendeket sem. A nyersanyagoknál a regionális, helyben megtermelt, előállított vagy begyűjtött növényeket, húsokat helyezi előtérbe és leginkább ezekre építve mutatja meg magát a világnak (Cusine alpine oder Servus Wien – Elan der Regionalität, 190–204. o.).

A 27. fejezet a helyi sajtokultúrát mutatja be a maga pozitívumaival és negatívumaival egyaránt, némileg kitérve a túróra és a vajra is (Sura Kees und Liptauer, 205–208. o.).

Az osztrák s az olasz konyha számtalan szálon kötődik egymáshoz, de nincs ez másképp az egykori birodalom többi lakójával sem (Kakaniens Kuchendüfte und die böhmische Köchin, 209–222. o.). A cseh térsztaételek, a magyar gulyás (pörkölt), hasonlóan a szerb, horvát, szlovén, lengyel, vagy zsidó finomságokhoz mind-mind beépültek a bécsi konyhába.

Az 1921-ben létrejött Burgenland Ausztria legfiatalabb tartománya (Schilfwein und Krautparadeiser (Burgenland), 223–226. o.), gasztronómiájában meghatározó szerepet játszanak a helyi borok és a magyar, horvát, valamint a sváb gyökerek.

Az osztrák konyhakultúrájának számos utazó nagykövete van a világban, de talán mind közül kiemelkedik a szakácslegenda Eckart Witzigmann, kinek Paul Bocuse és az elzászi Haeblerin testvérek voltak a mesterei. Ő volt az, aki az 1970-es években elvitte Münchenbe a nouvelle cuisine-t, azaz az

új francia konyát és szintén hozzá fűződik az első három Michelin-csillagos étterem vezetése Németországban (Witzigmann und Würstlmann – Austrian Food worldwide, 227–234. o.).

A könyv utolsó fejezete Stájerországgal foglalkozik (Heidensterz und Käferbohnen (Steiermark) 235–238. o.). A stájer gasztronómia roppant népszerű és exportképes, elég csak a bécsi két Michelin-csillagos Steirereck étteremre vagy Johann Lafer tévés szakács sikereire gondolnunk. A Gölles pálinkamanufaktúra, a Vulcano sonka, a Gösser vagy Puntigamer sörök, illetve a tökmag és -olaj egy olyan színes gasztrókultúrának a részei, amire méltán büszkék a helyiek.

Peter Peter: Kulturgeschichte der österreichischen Küche (Az osztrák konyha kultúrtörténete). C. H. Beck Verlag, München, 2013. 261 o.

Füreder Balázs

125 éves a bécsi Kunsthistorisches Museum

A fennállásának 125. évfordulóját ünneplő bécsi Kunsthistorisches Museum reprezentatív kiállítással és hozzákapcsolódó katalógussal ajándékozta meg közönségét. Bár ez utóbbi esetében nemcsak egy inventáriummal, hanem ahogyan ez szerencsés módon az utóbbi évtizedben e műfajban már szokás, tanulmányok egész sorát is magába foglalja a jubileumi kiadvány. Az ünnep két jelentésében áll a kötet koncepciójának centrumában: egyrészt maga az ünnepi alkalom, amely az intézményhez kötődik, másrészt az ünneplés mint kulturális jelenség a maga történeti vonatkozásaival.

Ennek megfelelően a köszöntő előszó után két tanulmány következik, amely ezt a kettős aspektust reprezentálja: az elsőben *Franz Pichorner* a múzeum történetét foglalja össze, a második, *Gudrud Swoboda* tanulmánya a kiállítás koncepcióját vázolja fel. Elsősorban azokat a tárgyegyütteseket mutatja be, amelyek egy-egy ünnepségen alkalmi látnivalóként szerepeltek, és az események után a mindenkori kincstárakba kerültek vissza; ugyanakkor felmutatja az ünnepi pompa ellenkező oldalát, a mögötte meghúzódo ellentétes világot is, és kitér az ünnepségek közönségére is.

A további értekezések ehhez a koncepcióhoz igazodva reflektálnak az ünnep különböző aspektusaira (*Aleida Assmann: Feste als kulturelle Selbstinszenierungen*, *Helen Watanabe-O'Kelly: Das Fest – eine ernste Angelegenheit*), illetve a kiállítás fontos egységei köré szerveződnek (*Matthias Pfaffenbichler: Das Turnierfest zwischen Reiterkampf und Oper*; *Peter Björn Kerber: Das Festhalten des Vergänglichen: Italienische Festveduten des 18. Jahrhunderts*; *Beatrix Darmstädter: Jedem höfischen Fest seine Musik. Überlegungen zu Pogliettis Aria Alle magna und Draghis Il trionfo del carnevale*; *Juliane Vogel: „Verwandlung geht im Schwang”. Bemerkungen zur höfische Maskerade*).

A kötet legterjedelmesebb és legizgalmasabb része, amely a kiállítás térbeli és materiális megjelenését követve további hosszabb-rövidebb tanulmányokkal együtt mutatja be a kiállítási tárgyakat. Láthatóan nem az a célja, hogy műtárgyleírásokat közöljön, és a kiállított tárgyak inventáriuma-

ként funkcionáljon, hanem az, hogy azt a hatalmas tárgyi anyagot, amit a kiállítás bemutat, kontextualizálja, kulturális tradíciójában értelmezze, és a mai néző számára élvezhetővé és informatívvá tegye.

Az ünnep fogalmát határozottan művelődéstörténeti aspektusában kezeli, de széles körben beemeli a diszciplínák sokféleségét: így a kötetet bizonyára haszonnal forgatja az érdeklődő nagyközönség, de a XVII–XVIII. századi múlttal foglalkozó, történetiségben gondolkodó tudományok legkülönbözőbb képviselői is. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy míg a kiállítás egyik centrumában az a hatalmas asztalterítő állt, amely az Aranygyapjas rend ünnepségére készült 1527-ben, és valóban csodálatra méltó épségben és méretben maradt fenn (mintegy 3 méter széles és 17 méter hosszú), addig a kötet a lakomák és ünnepi étkezések köré fonódó ábrázolásokat, dokumentumokat és információkat vizsgálja a társadalmi státusok reprezentálásának általános szempontjaitól a cukorszobrok extremitásáig. Ennek megfelelően a kötet legerjedelmesebb, mintegy 100 oldalas külön nagy egysége az ünnepi lakomákhoz kapcsolódó tanulmányok sora. Magyar vonatkozású fontos dokumentumértékű a bemutatott tárgyak közül az a festmény, amely Mária Krisztina főhercegnő és a későbbi magyar helytartó, Albert Kázmér szász-tescheni herceg 1766-os hofburgi esküvői lakomáját ábrázolja. *Mario Döbert* tanulmánya az említett 1527-es ünnepi lakomától eddig az ábrázolásig ível és válaszol fel a lakomák szertartásának hagyományát és társadalmi státusát. A lakomák kísérőjelenségeit is ez a fejezet vizsgálja: a zenétől a a Bacchus-kultuszon át az udvari törpékig.

A következő nagy egység az ünnepi versenyeket állítja a középpontba a lovagi tornáktól a barokk lovasbalettekig. Bár itt is fontos, többretű vizsgálati szempontok jelennek meg, e résznek elsősorban az az erőssége, hogy történeti szempontból nagy időintervallumot tekint át egy a reprezentáció történetén belül is periférikusnak számító területen. Ennek a résznek a koncepcióban betöltött helyét láthatóan inkább a kiállítás egy kevésbé látványos, de páratlan különlegessége indokolja: I. Miksa császár lovának védőpajzsa, amely tulajdonképpen egy U-alakú vászonzsák, és megjelenésében ugyan puritán, de pontosan mutatja az ünnep mögött meghúzódó, azt kiszolgáló háttérvilágot. Fontos viselettörténeti és heraldikai elemzésein túl a versenyek allegorizáló aspektusával és koreográfiájával is foglalkozik, bár a lovagi torna inkább van jelen ebben az összefoglalásban, mint későbbi leszármazottai, a lovasbalett és a caroussel.

Az utolsó fejezet az ünnepet mind helyszínében, mind szociokulturális összefüggésében kitágítja: a *Feste auf dem Land und in der Stadt* nemcsak városon és falun vizsgálja, és nemcsak az ünnepeket, hanem a rep-

rezentáció (pl. a koronázások) össznépi multságait és a legváltozatosabb tömegszórakoz(tat)ásokat is. Számbaveszi a kitalált világok iránti arisztokratikus nosztalgiát éppúgy, mint a falusinak nevezett udvari kirándulásokat, és olyan máig létező szórakozási lehetőségek korai formáit is bemutatja – komoly ábrázolt és tárgyi apparátussal – mint a futball vagy a tűzijáték. Természetesen a fent és a lent, az arisztokrata és a vulgáris összekapcsolására/felcserélésére/oppozíciójára olyannyira alkalmas karnevál sem marad ki a kiállítást kísérő rövid tanulmányokból.

Hangsúlyosan értékelnünk kell a kötet képanyagát, amely csakúgy mint a kiállítás, nem a konvencionális vizuális elemeket mutatja be, hanem mint az eddigi példákból is láttuk, a kevésbé ismerteket és a kuriózumokat is. Előkerül a Kunsthistorisches Museum büszkeségének számító Arcimboldo-képek egyike, Rubens *Alvó Bacchusa*, az idős Brueghel *Paraszttánca*, de tanulmányozhatja az olvasó a tűzijáték készítésének és alkalmazásának ritka ábrázolásait, a csizma- és egyéb különleges alakú ivóedényeket vagy a papagájtollas magyar pajzsot.

A két szempont (jól ismert és ritkaságszámba menő tárgyak megjelenítése) telitalálatként egyesül a kiállítás és a kötet logóként használt festményének, Goya egy kevésbé ismert remekművének a *Szembekötődősdinek* a középpontba állításával. Szép ünnep volt – tartósan hasznos, sokrétű szakirodalommal, könyvészetileg elismerésre méltó tálgyal az ünnep utáni időkre is.

Feste feiern: 125 Jahre – Jubiläumsausstellung, Herausgeben von Sabine HAAG und Gudrud SWOBODA, Eine Ausstellung der Kunsthistorisches Museums Wien 8. März bis 11. September 2016. Wien: Kunsthistorisches Museum, 2016. ISBN 978-3-99020-110-7, 320 o.

Czibula Katalin

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete és fejlettsége a dualizmus korában

Nagy Mariann könyvével a magyar gazdaságtörténet-írás régi adósságát törleszti. Noha mind az alulról építkező (pl. uradalomtörténeti), mind a társadalomtörténeti kérdéseket taglaló vagy a mezőgazdaság általános fejlődésével foglalkozó szakirodalom bőséges (bár korántsem teljes), a regionális összehasonlító vizsgálatok mindezekig hiányoztak a repertoárból. Különösen igaz ez az idegen nyelven is hozzáférhető szakirodalomra. A mű tehát e tekintetben is hiánypótló. A hiány oka részben az, hogy a regionális szemlélet interdiszciplináris megközelítést igényel: mind a földrajz, mint a statisztika módszereinek igénybevételét. A földrajztudomány (történeti földrajz) érdeklődése a dualizmus kori Magyarország regionális vizsgálatára nem terjedt ki, sokkal inkább az 1945 (rajonizáció) majd 1990 utáni helyzet (EU-csatlakozás, NUTS 2 szintű régiók lehatárolása, illetve a perifériakutatás) foglalkoztatta. Tovább nehezítette a kutatók dolgát, hogy a regionális összehasonlító vizsgálatokhoz egyértelmű régióhatárookra van szükség, márpedig a magyar földrajzi, történeti és statisztikai kutatások a (történeti) régiók lehatárolásában nem tudtak dűlőre jutni. A különböző lehatárolások (Keleti Károly, Kemény György, Fodor Ferenc, Prinz Gyula, Katus László stb.) érvényességének vizsgálata pedig időigényes munka. Az informatika fejlődéséig eleve nem is volt lehetőség sem a kvantitatív értékelésre-összehasonlításra, sem pedig a regionális tagolás helyességének vizsgálatára. A kvantitatív szemlélet és a többváltozós statisztika (tér)informatikával párhuzamos terjedése viszont lehetővé tette nagy mennyiségű adat egyidejű kezelését: a változók szelekcióját, az adatok rendezését, szűrését, valamint az iteratív régiólehatárolásokat. A kvantitatív megközelítés lehetővé tette a már létező régiólehatárolások realitásának tesztelését valamint új régióhatárok kialakítását statisztikai vizsgálatok alapján.

Mindez azonban a mezőgazdaságot jellemző változók helyes előzetes szelekciójának és a lépték (a vizsgálat geográfiai felbontásának) helyes megválasztásának függvénye. És ez nem kis munka, amit az adatok hozzá-

férhetősége és feldolgozásának időigényessége még tovább nehezít. Mert igaz ugyan, hogy a megyei szinten aggregált adatok felbontásánál egy járási szintű adatsor a régióhatárok sokkal pontosabb megrajzolását tenné lehetővé (talán), de ezen a szinten nem állt rendelkezésre számos olyan fejlettségi mutató, melynek kihagyása éppen a vizsgálat megbízhatóságát rontotta volna. A szerzőnek tehát a rendelkezésre álló nagyszámú modell (mind a regionális lehatárolást, mind a fejlettséget meghatározó változók kiválasztását illetően) mellett ezzel a problémával is szembe kellett néznie.

Mindemellett a szerző forráskezelése is dicséretes: egyrészt kritikus a régi adatokkal szemben (például újraszámolja Fellner Frigyes 1913-ból származó statisztikai adatait a mezőgazdasági termelés és ezen belül az állattenyésztés értékét illetően, meghatározza a nettó haszon és a bruttó haszon viszonyát, és így tovább), másrészt igyekszik minél szélesebb forrásbázist felhasználni a fejlettséget meghatározó változók szelekciójánál (gyakran olyanokat is, mint pl. az 1916-os Köztelek, vagy Matlaszkovszky Tádé írásai, vagy a földadót fizetők megyénkénti rétegződése, melyeket eddig nem kellő mértékben használtak e célra, vagy egyenesen negligáltak). Harmadrészt tudatosan ügyel arra, hogy ne *tabula rasa*-ból induljon ki: kutatásait a magyar agrártörténetírás eddigi eredményeibe integrálva vizsgálja, hogy milyen fejlettségi képet mutatnak a korábbi regionális felosztások (természetföldrajzi, statisztikai, nemzetiségi) az általa kiválasztott fejlettségi indexek alapján. A kapott eredmények indoklása példaértékű, ráadásul a szerző ötvözi a földrajz regionális szemléletét a történeti folyamatokkal (a hazaitól egészen az európai makrogazdasági trendekig – az 1880-as évektől kezdve az állattartás és a szántóföldi takarmánynövények előtérbe kerülése a gabonával szemben). Olyan kérdésekre keres választ, hogy a természetföldrajzi hatótényezőket felülírhatják-e közlekedésföldrajzi sajátosságok (Moson és Brassó fejlettsége mennyiben köszönhető „kapu” pozíciójának és fejlettebb társadalmi viszonyainak), vagy a társadalmi adottságok (a nemzetiségi vidékek azért fejletlenek, mert perifériák, vagy azért perifériák, mert fejletlenek, egyáltalán van-e összefüggés a nyelv/kultúra és agrárfejlettség között). Korrelációs vizsgálataival kitérően világít rá, hogy az állattartás nemcsak hogy ott került előtérbe, ahol a gabonatermelésre nem volt alkalmas a terület. Mivel azonban az állattartás fajlagos hozama alacsony volt, nem csoda, hogy a kedvezőtlen adottságú Székelyföldön is a gabonatermelést erőltették, noha annak természetföldrajzi szempontból nem sok realitása volt. Ugyanígy helyesen hozza összefüggésbe a sertéstartás elterjedésének területét a klimatikus viszonyokkal, hiszen az Alföld a szalastakarmány-termelésre kevésbé alkalmas, mint a generatív növények (a tápanyagot a

magjában tartalmazó kukorica) termesztésére. Szintén helyes a meglátása (a Katus László-féle nemzetiségi régiók szerinti lehatárolást elemezve), hogy a magyarlakta vidékek agrárelőnye elsősorban a természetföldrajzi adottságok eredménye, nem a kormányzati politikáé. Erre utal, hogy a magyarlakta Székelyföld nem volt fejlettebb a román régióknál, míg a vegyes Délvidék, vagy Észak-Burgenland messze kimagaslott a mezőnyből, noha a magyarság ott nem volt domináns: a kedvező természetföldrajzi helyzet mellett a városi felvevőpiacok közelsége volt a fő fejlődést befolyásoló tényező.

A kötet szerkezete a szerző törekvéseinek megfelelően nagyon didaktikus, logikus (a recenzens nagy öröme): külön fejezet foglalkozik a historiográfiával (mind a regionális felosztásokkal, mind az agrárstatisztika és felhasználásának történetével), a módszertannal (a változók kiválasztásának módszerével), a mezőgazdasági termelés kvantifikálásának vitás kérdéseivel, továbbá a régió belüli és régiók közötti fejlettség vizsgálatával az eltérő regionális felosztások esetében. Külön fejezetet kap a többváltozós statisztikai módszerek alapján történő, fejlettségen alapuló régiólehatárolás (a fejlettséget meghatározó és független változók kiemelése faktoranalízissel, majd az ezek alapján végzett klaszteranalízis) és a keletkezett magyar agrárregiók (20 kicsi, illetve 7 nagy, melyek közül az erdélyi és a vásárvonalat tömörítő átmeneti régió, valamint a nagyalföldi régió határai is nagyjából egyeznek a természetföldrajzi régiókéval) fejlettségi viszonyainak leírása komplex fejlettségi mutatók segítségével (faktorértékek). A szöveg megértését több mint 100 színes térkép és nagy mennyiségű táblázat segíti (a jelmagyarázatban alkalmazott kategóriahatárok szintén helyes módszertani megfontolásokat tükröznek), melyek a számítások eredményeit tartalmazzák, lehetővé téve a kutatás reprodukálását. Külön érénye a kötetnek, hogy Horvátországot is vizsgálja.

Ugyanakkor a fő fejezeteken belül további hierarchikus tagolásra lett volna szükség, ez segítette volna a tájékozódást a „sűrű leírásban” (ezen a betűméret, címsor stílusának változtatása is javított volna). Öröndetes viszont, hogy az egyes változók értékeinek regionális vizsgálatánál az aktuálisan elemzett változók kurziváltak, ami megkönnyíti a tájékozódást. A fő megállapítások – akár megerősítik, akár megkérdőjelezik az eddigi eredményeket – hasonló módon történt kiemelése szintén üdvös, mert így a tézisek nem vesznek el a regionális differenciákat elemző bekezdések tömegében. A betűméret azonban általánosságban véve lehetett volna nagyobb, még ha ez növeli is a terjedelmet. Szintén hasznos lett volna egy-két komparatív vizsgálat eredményét táblázatban közölni a szöveg között (a fejezetek végén közölt táblázatok adatainak kombinatív szelekciójával), nem csak az

Az orosz nyilvánosságról az első világháború korában

Az első világháború kezdete 100. évfordulójára jelent meg *A. Sz. Tumanova* műve (Obszsesztvennije organizaciji Rosszii v godi Pervoj mirovoj vojni [1914-fevral' 1917 g.]. Moszkva, 2014) a világháború idején működő társadalmi szervezetek tevékenységéről, a szerző által szerkesztett, korábbi, másfél századot átölelő kollektív munkát (Szamoorganizacija rossziszkoj obszsesztvennosztyi v poszlednyej tretyi XVIII–nacsale XX v. Moszkva, 2011) követően. Tumanova munkája levéltárakból és nyomtatott forrásokból származó nagy tényanyagon alapul. A szerző írásában a társadalmi szervezeteknek az 1914–1917-es patrióta kampányokban való részvételére és a lakosságnak a háború támasztotta igények kielégítését szolgáló mozgósítására összpontosít. Az oroszországi társadalom, ahogy arra *P. Holquist* amerikai történész és mások rámutattak, a háború révén és nevében változott meg.

A szakemberek a társadalmi szervezetek között megkülönböztettek magánkezdeményezésre létrejött társaságokat és az államszervezetbe beépült „közjogi intézményeket” (zemsztvó és városi szövetségeket és hadiipari bizottságokat). A világháború alatti társadalmi szervezetekről először emlékirat-íróként és történészként az orosz emigránsok írtak, köztük *N. I. Asztrov*. Ő egyaránt elvetette az ilyen szervezetekről szóló jobboldali monarchista és bolsevik felfogásokat (180. o., 4. jegyzet). Tumanova *Habermas* nyomán az önkéntes társulásokat az egyén és az állam között a közszférában elhelyezkedő polgári kulcsintézményeknek tartja. A közvéleményt a XX. század eleji Oroszországban a társadalom művelt és szociálisan aktív, főleg értelmiségi része reprezentálta. Közéjük tartoztak a moszkvai vállalkozók, a kereskedelmi és ipari alkalmazottak és a hadiipari bizottságokban dolgozók. Ez a lakossági réteg a „közjó” érdekében igyekezett tevékenykedni. Ugyanakkor az ismertető tanulmány szerzője, *Iszaak Rozental'* a polgári identitás és a polgári társadalom mozgatóerői kapcsán Tumanovánál hiátusokat vél felfedezni. *B. N. Mironov* viszont egészében pozitívan értékelte Tumanova munkáját. Szerinte a forradalom előtti Oroszországban létrejött

társulások, származásuktól, összetételüktől és céljaiktól függetlenül, polgári vonásokkal rendelkeztek. Rozental' ugyanakkor vitatja Mironov kitételét a társadalmi szervezetek 1917-es számáról (több mint 90 ezer), viszont a világháború alatti növekedésükkel egyetért.

Az említett eltérések a szerző szerint onnan erednek, hogy a kutatók a modern historiográfiában eltérően ítélik meg a világháború és a forradalom idejére a társadalmi viszonyok és az állam vonatkozásában végbement változásokat. Az „optimista” és a „szkeptikus” vélemények közötti különbségek már az oroszországi civil szféra genezise idejének meghatározásától kezdve fennálltak. Tumanova a külföldi történészekkel együtt a változások forrásvidékét a XVIII. század második felére, kibontakozását a XIX. század végére, XX. század elejére teszi, míg más szakemberek a polgári társadalmi átalakulást a világháború időszakára datálják. Rozental megállapítja, hogy a társadalmi változások és az állam kölcsönhatása alakulásáról a történészeknek napjainkig nincs egységes álláspontja.

Tumanova szerint a forradalom előtt Oroszországban születőben lévő, de életképes polgári társadalom létezett. Felveti a kérdést, hogy az ország világháborús részvétele elősegítette-e a társadalmi szervezetek további fejlődését és milyen irányú volt ez a folyamat. A problémára az említett szervezetek mindennapi tevékenységének és az állam és a közélet közötti kölcsönhatások mélyreható vizsgálatával kaphatunk megbízható választ. A külföldi történeti irodalomban a tematika optimista megközelítése van túlsúlyban. A nyugati országok és Oroszország között a birodalom késői szakaszában inkább a hasonlóságok és nem a különbségek jellemzők. *M. Conroy* amerikai russzista szerint az állampolgári társulások hálózata nemcsak az elitet, hanem az egyszerű embereket is érintette. A jótékonyági, műveltségi és más szervezetek sikereiket a világháború idején a közigazgatási szervekkel, a dumával és az egyházzal együttműködve érték el. Az orosz állampolgárok jelentős része megpróbálta tökéletesíteni a fennálló politikai és gazdasági rendszert. Ugyanakkor Conroy nem tagadja, hogy az orosz polgári társadalom fejlődését több tényező akadályozta, így a cári kormánynak a totális szabályozásra, a lassított tempóra és a dominanciára irányuló politikája, ami hatott a társadalmi szervezetek számarányára és tagjaik aktivitására.

A. Lindenmeyr szerint a sok ezer embert tömörítő önkéntes társulások révén erősödtek a horizontális kommunikatív kapcsolatok. Ugyanakkor itt sem találunk magyarázatot arra a paradoxonra, hogy miközben a kormányzat megreformálta a társulásokról szóló törvényeket és szélesítette az állampolgári jogokat, a polgári viszonyok fejlődésével miért nem jött létre szilárd liberális-demokrata rendszer. Rozental' leegyszerűsített magyarázatnak

tartja *J. Sanborn* tételét arról, hogy a háborús mozgósítás össznépi politikai közösséget kovácsolt össze. Az ellentmondásos jelenségeket megkísérelte értelmezni *P. Holquist* is. A történész kiemeli, hogy Oroszország világháborús részvétele egybeesik az 1914–1921-es összeurópai válságperiódussal. A művelt rétegeket tömörítő társadalmi szervezetek egyúttal a liberális ellenzék centrumaiként gazdasági és ellátási problémák miatt bírálták a kormányzatot. A világháborúig Oroszországban nem volt fejlett a civil szféra, a monarchia bukása után viszont megerősödtek a félig állami, félig társadalmi szervezetek. A szakember szerint a szovjet rendszer viszont militarista és mozgósító jellegű politikai örökséget vett át és „az országon belüli totális háború” békeidőben is folytatódott.

A szerző hangsúlyozza, hogy konkrét történeti kutatások kellenek, amelyek feltárják a polgári társadalom fejlődésére ható kedvező és kedvezőtlen körülményeket, a folyamat sajátosságait és a jelenség 1917-es érettségi fokát. A közvélemény aktivizálódása és a politikai hatalmi rendszerbeli 1905–1907-es változások ellenére a háború nem háríthatta el a polgári társadalmi értékek fejlődését akadályozó tényezőket. *N. A. Proszkurjakova* szerint ilyen volt az etnikai többség aktívabb részének birodalmi tudata, a határvidékek növekvő etnonacionalizmusa, a tömegtudat gyenge szekularizáltsága, a lakosság nagy részének burzsoáellenes mentalitása, a tőkés politikai közömbössége és ide lehet sorolni a tartósan konfrontatív politikai kultúrát is (lásd a 13. és a 14. jegyzetet a 184. oldalon). A társadalmi szervezetek 1905–1907 utáni erősödését úgy lehet reálisan értékelni, ha a korabeli társadalmi folyamatokkal együtt vizsgáljuk őket. *Rozental* szerint kérdéses például, hogy a *Mérföldkövek* című kiadvány több neves szerzője mennyire hitelesen vázolta fel az értelmiség körében megmutatkozó társadalmi-politikai jelenségeket.

A világháború előtti évek gazdasági fellendülése nem mehetett volna végbe a tudósok, a mérnökök és a műszaki értelmiség tevékeny részvétele nélkül. Miután a politikai pártok száma ekkor csökkent, az értelmiség egy része a nem politikai szervezetekben talált kibontakozási lehetőséget. Ha az értelmiség tudati és társadalmi magatartásbeli változásait leértékeljük, akkor újra már elkoptatott elképzelések merülhetnek fel, mintha Oroszországban a közélet kezdettől és egyöntetűen a monarchia szélsőséges eszközöket is igénybe vevő megdöntésére orientálódott volna. A háború megkövetelte, hogy meggyőzzék a harcoló országok lakosságát, hogy közös nemzeti érdekek megvédéséről van szó. *Tumanova* könyve első fejezetében bemutatja, hogy Oroszországban a patriotizmus szorosan összekapcsolódott a nacionalizmussal, amelynek erősödését elősegítette a kormányzatnak és a katonai

főparancsnokságnak a propaganda terén folytatott politikája. Hozzátehetjük, hogy a patrióta kampányokban a közvélemény nem a felső utasítások passzív végrehajtójaként, hanem „társzerzőként” működött közre. A háborús győzelem érdekében a mozgósításban a kormányzat is igényelte széles társadalmi rétegek részvételét. A patrióta kultúra sokszínűségére a külföldi szakemberek is rámutatnak. Túlnyomórészt kiemelik a korabeli orosz kulturális élet pozitív vonásait. *Cohen* úgy véli, hogy ebben az időszakban a további stimuláló hatások, felerősítve a világháború előtti tendenciákat, elősegítették a társasági kultúra (a művészeti szalonok) és az orosz avantgárd fejlődését.

Tumanova megkülönbözteti a konstruktív társadalmi patriotizmust a hajbókoló és az ellenséget lenézően kezelőtől. A valóságban ezek világosan nem különültek el és a források sem tükröztek xenofóbiától, sovinizmustól és más jelenségektől mentes, ideális patriotizmust. A könyvben hangsúlyosan szerepel a fővárosokban és vidéken a hatalom által, vagy saját kezdeményezésre terjedő germanofóbia. A különböző irányzatú „német” szervezeteket bezárták és egyidejűleg helyettük létrehoztak másokat a „káros német befolyás” elleni harcra. Tumanova az utóbbiak közül elemzi a legbefolyásosabbat („Obscseszto 1914 goda”), amely először kormányzati és formálisan pártatlan, majd progresszív irányultságú volt. *Sz. P. Melgunov* írt a „kritikátlan” társadalmi nyilvánosságról, ami olyan benyomást keltett, mintha eltűntek volna az ideológiai különbségek. Valójában az állam által inspirált, propaganda célzatú, a háborús körülmények között működő nacionalizmus nem tudta elrejteti az értelmiség és a nép körében meglévő érzelmi és felfogásbeli különbségeket, így aligha beszélhetünk egységes és őszinte patriotizmusról.

A Tumanova által bemutatott kulturális egyesületek más társadalmi szervezetekkel együtt gyakorlati segítséget nyújtottak a hadseregnek. Így a „Moszkva művészei az orosz hadseregnek és a háború áldozatainak” gyűjtéseket szervezett. A jótékony segítség alanyairól, méreteiről és formáiról szól a könyv két fejezete. A szerző közös cél érdekében tevékenykedő társadalmi szervezetek egységes rendszeréről szól. Nehéz azonban elképzelni, hogy a különféle társaságok és a cári család tagjai által vezetett bizottságok esetében egységes szervezetről lenne szó, a tények maximum tárgyyszerű együttműködésről szólnak. Tumanova művében nem hagyta figyelmen kívül a menekültekről szóló oroszországi és külföldi kutatásokat. *P. A. Gatrell* rámutatott, hogy ez a probléma a hatalom és a társadalom szembenállását is tükrözte és szerinte a szököttek száma elérte a birodalom lakosságának kb. 5 százalékát. Tumanova szól a menekülők megsegítésének terveiről, ezek

megvalósulásáról a hatalommal együttműködve, vagy azzal szemben eljárva. Külön figyelmet szentel az ilyen nemzeti (lengyel, balti és zsidó) szervezeteknek. A szerző fontosnak tartja a nyugati határvidék lakosai és az állami szervek közötti bizalom, bizalmatlanság kérdéseinek tisztázását. Az állami intézmények és az említett sajátos társadalmi szervezetek között felemás viszony alakult ki, az utóbbiak birodalomellenes szeparatista központokká kezdtek válni, és a „hibrid” szervezet nem mindenkit elégített ki. Az orosz orvosok XIII., pirogovi kongresszusán (1916 áprilisában) azt javasolták, hogy a menekültüggyel kizárólag a társadalmi szervezetek foglalkozzanak.

Tumanova művének minden fejezetében méltán foglal el központi helyet az állam és a közvélemény viszonya. A cár egyik 1916 tavaszi rendelkezésében arról szövelt, hogy a háború időszakában a társadalmi szervezetekhez nem szabad hozzányúlni. A jobboldali monarchisták viszont úgy vélték, hogy a városi, a zemsztvo-szövetségek és a hadiipari bizottságok a forradalmi propaganda fészkei, így ezeket és a dumát fel kell oszlatni és vissza kell térni a korlátlan egyeduralomhoz. *N. B. Scserbatov, A. D. Szamarin* és más főhivatalnokok az említett szövetségek engedélyezését „kolosszális kormányzati hibának” tartották. Ugyanakkor a kortársak szemében ezek a szervezetek a társadalmi öntevékenység központjainak számítottak. A hatalom ugyan elképzelhetőnek tartotta megszüntetésüket, de csak a háború befejezése után. Tumanova művében bonyolultabb képet vázol fel. Az államnak szüksége volt ezekre a szervezetekre, de törvényhozási korlátozásokkal (lásd az 1906. március 4-i szabályokat), rendőri és adminisztratív eszközökkel közelítettek hozzájuk. Rozental’ hangsúlyozza, hogy a kormányzat és a társadalmi szervezetek késői birodalmi időszakbeli álláspontja változásának alakulásánál az összes hatást meg kell vizsgálni.

Tumanova *N. I. Asztrovhoz, V. Sz. Gyakinhoz* és *V. M. Sevürinhez* hasonlóan úgy véli, hogy a zemsztvo és a városi szövetségek a cenzusos választójogon alapulva, a liberális pártok részvétele nélkül jöttek létre. A társulások helyi, míg a szövetségek regionális és összorosországi szervezetek voltak és az 1905–1907-ben alakultak a zemsztvók és a városok szövetsége kivételével a háború idején megszűntek. A helyi társulásokat reálisan létező és jogi státusszal rendelkező, a városi biztosított és képzett rétegeket tömörítő kategóriaként lehet felfogni. Az összorosországi szakmai és egyéb szövetségek hiányát részben kompenzálták az engedélyhez kötött kongresszusok. Ilyeneket többé-kevésbé szabadon csak 1905–7-ben tarthattak. Több kortárs és kutató szól a lakosság szétforgácsoltságáról, a szilárd közvélemény és a közös cselekvés hiányáról. A világháború időszakában csaknem minden szakmai és kulturális munkásszervezet szétesett, vagy csak formálisan léte-

zett. A kormányzat nem támogatta az összoroszoszrzági munkáskongresszus összehívását és a legális szervezetek megalakulását.

A szerző a mű harmadik fejezetében azokról a korábban már működő, nagy és tekintélyes tudományos szervezetekről szól, amelyeket az állam nagy becsben tartott. Tumanova kiemeli a Szabad Közgazdasági Társaságot, a Moszkvai Mezőgazdasági Társaságot, a Moszkvai egyetemen működő A. I. Csuprov Társaságot és az Orosz Technikai Társulást. Ezeket magasan képzett tudósok és szakemberek alkották. Ezek a szervezetek növelték az alkalmazott tudományok tekintélyét és nagyban hozzájárultak az orosz tudomány és technika fejlődéséhez. A Mezőgazdasági Társaság segítette a parasztságot, a Technikai Társulás az orosz iparnak és a közlekedésnek a némettől való lemaradását igyekezett csökkenteni. Tumanova azonban úgy véli, hogy az orosz állam a tudósokat inkább konkurrensnek, semmint szövetségeseeknek tartotta. Az előbbieket jól mutatta a Közgazdasági Társaság 150. évfordulóján a tagokat mondvacsinált okokból ért üldöztetések és gyanúsítgatások. Közben a társaság katonai kórházakat hozott létre és szerelt fel, harcolt a gazdasági fejletlenség ellen, javaslatokat tett az adórendszer átalakítására és gyűjtéseket szervezett a front közelében élő lakosoknak. A szervezettel szembeni fellépést még a progresszista pétervári előljáró, I. I. Tolsztoj is „ostobaságnak” tartotta. Tumanova egyetért *V. I. Vernadszkij*el, hogy a korabeli tudományos közélet szellemileg és erkölcsileg felülmulta a főhivatalnokokat, noha az utóbbiak között is voltak kiemelkedő személyiségek. Vernadszkij fellépett az 1917 előtti rendszernek és nagyjainak az emigránsok által történő idealizálásával szemben.

A könyv utolsó, ötödik fejezete a társadalmi szervezetek 1915-ös és 1916-os összoroszoszrzági kongresszusairól szól. Ezekkel először *V. Sz. Gyakin*, majd *F. A. Gajda* foglalkozott. A kongresszusok tematikai sokrétősége a különböző társadalmi rétegek gyakorlati tevékenységének fellendüléséről és a koordináció szükségességéről tanúskodik. 1915-ben volt a földrajztanárok „üdülőhelyi” kongresszusa, az antialkoholista tanácskozás, a hadiipari bizottságok és a zemsztvo- és a városi szövetségek rendezvényei. Az első kongresszuson határozatot hoztak az üdülőhelyeknek a helyi önkormányzati szerveknek történő átadásáról. A tanácskozások nemzeti ügynek tekintették az orosz hadsereg segítségét, de látták ennek akadályait is. A növekvő intenzitással működő társadalmi szervezetekkel a kormányzati szervek nem akartak és nem tudtak együttműködni. Az 1916-os kongresszusokat kiélezett gazdasági és politikai válság és fokozódó háborúellenes hangulat közepette tartották. Rozental’ szerint a szakembereknek tovább kell vizsgálni, hogy a társadalmi szervezetek mennyire érzékelték és hasz-

nálták fel a tömeghangulat dinamikáját *V. A. Maklakov* és *A. N. Potreszov* úgy vélték, hogy az orosz közemberek és szervezeteik még nem járták ki „az állampolgárság iskoláját”. Ezzel szemben a szerző úgy gondolja, hogy a változó háttér részben és késéssel, de hatott rájuk, és Tumanova joggal ír az 1915–16-os kongresszusokról úgy, mint a bírálatoktól a nyílt konfrontáció felé vezető útról, feleletképp a társadalmi szervezeteknek a közéletből való kizárási próbálkozásaira.

Tumanova végkövetkeztetése szerint az oroszországi társadalom egysége illúzió volt, amiben a világháború kezdetén a hatalom hitt, leértékelve a társadalmat. Az uralkodó körök mozgósítani akarták a társadalmat, de akadályokat is gördítettek elé, ami a lakosság csalódásához és radikalizálódásához vezetett. „Az állam először készséges segítőtársat kapott a közvéleményben, végeredményben azonban szigorú opponenst”, amit ellenőrizni és függővé tenni kilátástalan vállalkozásnak tűnt.

Iszaak Rozental: *Novoje isszledovanyije o russzkoj obszsesztvennosztyi v godi Pervoj mirovoj vojni*. (Új könyv az első világháború korabeli orosz nyilvánosságról). Rosszijszkaja Isztorija. 2015. 6. 179–191. o.

Kurunczi Jenő

„Kisebb fasizmusok”

A Milánói Tudományegyetem nyugalmazott professzora, a neves és népszerű *Giorgio Galli* írt előszót egykori tanítványa, *Marco Fraquelli A többi duce. Az európai fasizmusok a két világháború között (Altri duci. I fascismi europei tra le due guerre)* című könyvéhez. A vaskos kötet tartalmát talán úgy lehetne a legtömörebben meghatározni: összehasonlító fasizmus-kutatás. Mármost a két világháború közötti „kisebb fasizmusoké” (23. o.). Kiseb-beké, természetesen, a két nagyhoz: Mussolini és Hitler rezsimjéhez képest, melyek példaképeik és támogatóik voltak, esetenként uraik is lettek. A nagy és a kis „testvérek” kapcsolatát illetően Fraquelli értekezése alaptézisként fogalmazza meg bevezetőjében „kétfrontos” vitáját mind azzal a jobboldali koncepcióval, amely a helyi-nemzeti fasizmusokat a bolsevizmusra adott autokton reakcióknak tekinti, mind azon baloldali értelmezéssel, mely „a kisebb fasizmusokat mint a náci-fasizmus egyszerű exportálását intézi el” (30–31. o.).

A könyv vezérmotívumát és terjedelmi túlsúlyát huszonkilenc (olasz) betűrendi sorrendbe rendezett „kisebb fasizmus” – az albán, az osztrák, a balti, a belga, a bolgár, a cseh, a horvát, a dán, a finn, a francia, a görög, az angol, az ír, az izlandi, a jugoszláv, a luxemburgi, a macedón, a norvég, a holland, a lengyel, a portugál, a román, az orosz, a szlovák, a szlovén, a spanyol, a svéd, a svájci és a magyar – „portrévázlata”, tömör történeti összefoglalása adja. Sokakra nyilván már maga a tényanyag az újdonság erejével hat: a történelmet ismerő művelt olvasók sem biztos, hogy hallottak eddig arról, hogy Izlandon, Luxemburgban, Macedóniában, Szlovéniában, Svédországban, Svájcban is tevékenykedtek fasiszta pártok, mozgalmak.

A monográfus azért adta a svéd fejezetnek a *Férfiak, akik gyűlölik a demokráciát* címet, mert így akart emlékeztetni *Stieg Larsson* kultuszkönyvének, a *Millennium*-trilógia első regényének eredeti címére (*Férfiak, akik gyűlölik a nőket*), melyből a globális olvasóközönség először értesült arról, hogy a skandináv demokratikus mintaállamban is létezett fasizmus. Mint „marginális” politikai formáció, nem mint államhatalmi rendszer, mert

Svédország, parlamentáris, jogállami, demokratikus hagyományainak és intézményrendszerének köszönhetően, ellen tudott állni a szélsőjobb fertőzésnek (463–479. o.). Izlandon is hasonló volt a helyzet, tetézve azzal, hogy antiszemita programmal nem lehetett sokra menni olyan országban, ahol elenyészően kis számban éltek zsidó emberek (254–266. o.). A legnagyobb példát azonban Nagy-Britannia kínálta a régi liberális tradícióknak „a fasiszta propaganda általi sebezhetetlenségére”; olyannyira, hogy Anglia a Mussolini-rajongó Oswald Mosley feketeinges pártvezért a háború végén kiengedte börtönéből mint teljesen veszélytelen figurát (223–237. o.).

Szintén általánosabb érvényű tanulsággal szolgál azon jobboldali diktatúrák példája, melyek, noha maguk is fasisztoid vonásokat mutattak, a nyíltan-programszerűen fasiszta pártokat-formációkat beolvasztották, betiltották vagy másképp lehetetlenítették el: Franco Spanyolországa (445–462. o.) és Salazar Portugáliája (356–373. o.) példázza ezt legszemléletesebben. A spanyol Falange számára még a fasiszmus is túl modern volt: a középkort restaurálni kívánó „katolikus és lovagi” fanatizmus még Rousseau felvilágosodás-kori liberális-demokratikus kontraktualizmusát is mint aktuális veszedelmet, eleven főellenséget bélyegezte meg, utasította el, sőt, *A társadalmi szerződés* filozófusát tekintették az államhatalmat legyengítő „laikus és racionalista elfajulás elsősorú okozójának” (455. o.). Oliveira Salazarnak pedig azzal (is) sikerült „a legtartósabb diktatúrát” létrehoznia, hogy „katolikus-militarista diktatúrája” (dittatura cattomilitare) Mussolinit csodálta bár, ámde rezsimjét nem importálta, „imperializmusát” meghagyta propagandának, nem fordította le háborús gyakorlatra (356–373. o.). A román példa e sorban a legextrémebb: Corneliu Zelea Codreanu (a „Capitanu”) a legelvontabb miszticizmust (és politikai programnélküliséget) a legvéresebb bűnözéssel, „szörnyű erőszakkal” (egyebek között saját kezű gyilkosságokkal) párosító Vasgárdáját hasonlóan brutális-vérezgő módszerekkel, mondhatni, legalább annyira ellenségéhez, mint önmagához illő-méltó eszközökkel semmisítette meg Antonescu (a „Conducator”) diktatúrája; a „náci-fasiszta reálpolitika” a vegytiszta, ultraszélsőséges terrorgárdát Hitler beleegyezésével fojtotta vérbe, akinek fontosabb volt egy stabil, „nyugodt” szövetséges, mint egy örült, kiszámíthatatlan elvokon (374–393. o.). Talán Szálasi nyilaskeresztesei is így végezték volna, ha a háborús kényszerpálya helyzetbe nem hozza őket mint végsőként kijátszható lapot egy végletes és végzetes házárdjátékban (vö. 498–516. o.).

Fraquelli kitekint azokra az „új demokráciákra” is, melyek éppen zsenge-gyenge voltak miatt ma sem mentesek a fasiszta nosztalgiáktól és szíréhangoktól: Horvátországban az usztasák és Pavelić (a „Poglavnik”),

Szlovákiában Tiso szerecsenmosdatására történnek meg-megújuló kísérletek (135–155., 411–429. o.). De nem csupán odahaza. Érdekes, hogy a tisói „fekete klérus” rehabilitálásának egyik szószólója ugyanaz a Rino Camilleri, aki Giordano Bruno ellenében az őt máglyán megégető római inkvizíciót is rehabilitálni igyekszik (424–425. o., l. Rino Camilleri: *Storia dell’Inquisizione*, Newton, Roma, 1997, 62–72. o., vö. Madarász Imre: *Két máglya. Savonarola és Giordano Bruno*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2014, 135–137. o.).

Marco Fraquelli nagyszabású művének vannak vitatható elemei: a megszállott, elnyomott Csehszlovákiát „kollaboráns” országnak minősíti (120–134. o.), Ukrajnát mellőzi, noha „az európai önkéntes nácibarátok közti «elsősülöttségének»” tézisének maga is osztja (397. o.) és hibái: miközben nehéz idegen neveket (izlandiakat, szerbeket, magyarokat is) tökéletes helyesírással közöl, „bakizik” közkeletű nevek, elnevezések, szavak (Edvard Beneš, Ante Pavelić, Alfred Rosenberg, Wehrmacht stb.) írásánál. Mégis hiánypótló, jelentős monográfia.

Marco Fraquelli: *Altri duci. I fascismi europei tra le due guerre*. [A többi duce. Az európai fasizmusok a két világháború között], Mursia, Milano, 2014. 623 o.

Madarász Imre

Hidegháború és politikai propagandaharc – a második világháború utáni nemzeti bizottságok története

Ez a vaskos kötet, amely tulajdonképpen különböző szerzők tanulmánygyűjteménye, az amerikai hidegháborús pszichológiai fegyverviselés egy bizonyos aspektusával foglalkozik. Nevezetesen a Szabad Európa Bizottsággal (SZEB = Free Europe Committee), amely egy elég nagyméretű szervezet volt, és amelyben leginkább főleg Közép- és Kelet-Európából származó politikai menekültek tömörültek. Ezek az emberek úgy hitték, hogy saját nemzetüket talán fel lehet szabadítani a szovjeturalom alól, s ehhez nemzeti bizottságuk tevékenyen hozzájárulhat.

A második világháború nyomán elharapódzó hidegháborúban érthető, hogy az amerikai vezetés új módszereket keresett a szovjet ellenféllel vívott harcban. Mivel a két katonai szuperhatalom közötti háború nem lehetett egyik fél számára sem elfogadható a felbecsülhetetlen veszteségek miatt, így inkább a politikai, gazdasági és kulturális területekre összpontosítottak az egymással való versengésben. A titkos pszichológiai hadviselés ezek közül leginkább az elsőbe tartozott, és fő célja az volt, hogy a fegyveres konfliktust leszámítva bármilyen lehető módon aláássa a Szovjetuniót és bábállamait. A kötet tizenegy tanulmánya különböző szempontból közelíti meg az előbb említett amerikai célokat. A közös bennük az, hogy mindegyikük a Szabad Európa Bizottságról és annak regionális szervezeteiről ír, úgy mint Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia vagy a balti államok. Néhány írás átfogóbb kísérletekkel foglalkozik, melyek egyfajta „győzelmet” vizionáltak a Szabad Európa Egyetem (Free Europe University) segítségével, ugyanis ez az intézmény volt egy ideig a fő gyűjtőhelye azon emigránsoknak, akikben az amerikaiak a jövőt látták. A tanulmányok együtt remek gyűjteményt adják egy fontos és a tárgyalt időszak sajnos meglehetősen elhanyagolt történetének. Ez elsősorban a kötet szerkesztőjének, *Katalin Kádár Lynn*-nek köszönhető, aki két tanulmányt is jegyez. Ennek a könyvismertetőnek nem lehet célja mindegyik írás külön-külön bemutatása és elemzése, sokkal inkább az összbenyomás és egy-egy érdekesség felvillantására vállalkozik.

Az első ilyen fejezetben Kádár Lynn tekinti át az amerikai pszichológiai hadviselés kezdetét, a titkos eszközöket, amelyek magánadományokból alapított szervezeteken át működtek, és elsősorban a szovjet dominancia alá eső országokból érkező emigránsokra építettek. 1948 nyarára az Egyesült Államok vezetése megértette és elfogadta, hogy a titkos eszközöknek helyet kell kapniuk a Szovjetunió elleni fellépésben, és hogy Amerikának lépnie kell ahhoz, hogy a szovjetek kevésbé tudják ideológiájukat és befolyásukat kiterjeszteni a világban. Mint számos egyéb ötlet, amely a nemzetbiztonság kényszerzubbonyát hordta, ez is *George F. Kennan*tól származik, a „feltartóztatás” politikájának híres megalkotójától. Kennan történelemfelfogása és hazája, illetve a Szovjetunió néhány korábbi lépése arra készítette, hogy egy titokban finanszírozott magántársaság megalapítását kezdeményezze, melynek nyílt célja – titkos eszközökkel – bármilyen előnyt kovácsolni a szovjet csatlós államokban, és így aláásni a nemzetközi kommunista rendszert. A leglátványosabb ilyen társaság a Szabad Európa Rádió volt 1951-től.

Lynn írásában jól körvonalazódik az a történet, amely a Szabad Európa Bizottság megalakulását ismerteti.¹ Ez a szervezet „a Külügyminisztérium és a Védelmi Minisztérium vezetése alatt működött, és titokban a CIA-n keresztül finanszírozták a szervezet fennállása alatt, 1949 és 1971 között”. (24) Valószínűleg nem más, mint Allen W. Dulles volt a főszervező, aki kém múltjából megbízható kollégákat gyűjtött maga köré. A Szabad Európa Nemzeti Bizottság, ahogyan a szervezetet 1949 és 1954 között hívták, olyan híres neveket tudott magának, mint Adolph A. Berle, Jr., Dwight D. Eisenhower, Joseph C. Grew, Henry R. Luce vagy Darryl Zanuck, persze Dullesszal az élen. Ezeknek az embereknek közös volt a világnézetük, miszerint a kommunizmus halálos fenyegetés hazájuk számára, ezért azt meg kell állítani. A szervezet fő célja elsősorban a különböző formájú propaganda-hadviselés volt.

Kádár hangsúlyozza, a kemény kommunistaellenes kampány és retorika ellenére, amit a szervezet a késői '40-es évektől egészen 1956-ig folytatott, vagy akár a lengyel felkeléstől és a magyarországi forradalomtól függetlenül, „az Egyesült Államok külpolitikája”, „ezidőtájt pragmatista megközelítésen nyugodott, amely megközelítés elismerte a második világháború utáni európai *status quo*-t, és elfogadta az uralkodó erőegyensúlyt a Szovjetunióval”. (45) A szervezet célja időben és hangvételben is eszerint változott. Így a fő

1 A szervezet 1949 és 1954 között Nemzeti Bizottság egy Szabad Európáért (National Committee for a Free Europe) néven futott, amikor is átkeresztelték Szabad Európa Bizottságra (Free Europe Committee). A jelen könyvismertetésben az egyszerűség kedvéért végig a második megnevezést használok – P. Z.

cél „egy széles pszichológiai hadviselési program, és a rádióállomások és azok propagandájának továbbfejlesztése” volt. (51) Innentől kezdve a szervezet elsődlegesen a nyugatra érkezett menekültek életkörülményeit próbálta javítani, főleg Nyugat-Európában. Emellett rendszeresen csomagokat küldtek a Vasfüggönyön túl maradtaknak, valamint próbáltak információkat szerezni és továbbítani is, amely hazájukat érintette valamilyen szempontból. A szervezet 1971-ben pénzhiány miatt hagyott fel a további működéssel, amely egyben az amerikai külpolitikai gondolkodásban megfigyelhető elmozdulás leképeződése volt. Kádár Lynn úgy összegezte, hogy a szervezet pozitív szerepet játszott különösen az emigránsok és menekültek szempontjából, mert számos módon biztosított támogatást úgy, hogy „a száműzöttek nemzeti szellemét, kultúrájukat és nyelvüket érintetlenül hagyta”. (60) Az a megállapítás viszont, hogy a szervezet és annak különböző megnyilvánulásai valóban „segítették a Közel- és Kelet-Európa szovjet megszállása végső felbomlásának felgyorsítását”, kicsit túlzónak tűnik. (60)

Kádár Lynn másik tanulmánya a Magyar Nemzeti Bizottsággal foglalkozik 1947-től, mely „a legsikeresebb volt azok közül a nemzeti bizottságok közül, melyeket a SZEB szponzorált”. (300) Ez volt ugyanis a legelső jól szervezett nemzeti bizottság, amelyet a szovjet csatlós államok száműzött közösségei között szerveztek. Az MNB-t jogosan érte azonban az a kritika, hogy csupán az amerikai külpolitika eszköze és nem az Egyesült Államokban élő magyar közösség valódi képviselője. A belső ellentétek és csatározások állandó jelenségek voltak, amelyek végigkísérték és hátráltatták a Bizottságot, de mint a többi tanulmányból kiderül, ez jellemző volt a többi nemzeti bizottságra is. Érthető módon az MNB legaktívabb időszak az 1956-os forradalom utánra esett. Kádár Lynn nagyívű tanulmányának mintegy kiegészítő alfejezetét, meg lehet említeni *Frank Tibor* cikkét, amely egy személy bemutatására vállalkozik az adott időszakban, és az MNB-hez fűződő viszonyát mutatja be. A Kovács Imrét, aki szociológus és politikus is volt egyben, bemutató rész remek példája egy olyan embernek, akinek komplikált szerepe volt mind a Magyar Nemzeti Bizottságban, mind a Szabad Európa Bizottságban.

Maria Kokoncheva tanulmánya a Bolgár Nemzeti Bizottságot mutatja be, de azon belül is elsősorban annak dinamikus vezetőjét, Georgi Mihov Dimtirovot teszi írás központi figurájává. Konklúzióját talán az összes nemzeti bizottságra érvényesíteni lehet a hidegháborús időszak alatt, mely vélemény elég tragikus képet fest: „Az összes erőfeszítés csak nagyon kevés kézzel fogható eredményt hozott, és sokszor nem ment tovább, mint hogy tudatosította a Nyugatban, hogy voltak még emberek, akikben élt a remény és a vágy, hogy folytassák a harcot a politikai és

személyes szabadságért hazájukban, mely a Vasfüggöny mögé szorult”. (390) Ennek fényében a nemzeti bizottságok vagy a SZEB kudarc történet. Sajnálatos, de jellemző mozzanat volt a különböző emigráns-közösségekben tapasztalható széthúzás, amint erre már utalás is történt. Véleménykülönbség, viták, viszálykodás és féltékenység voltak a jellemző vonások ezekben az években, és ez minden egyes nemzeti bizottságban megmutatkozott. Jó példa erre a csehszlovák menekültek esete *Francis Raska* tanulmányában, amit a Szabad Csehszlovákia Bizottságról írt. A tárgyalat három évtized döntő részében a bizottság tagjai csak igen ritkán mutattak egységet. Talán nem meglepő módon felszínre tört a csehek és szlovákok közti szembenállás, amely természetesen nem segítette a bizottság munkáját. A majdnem állandó finanszírozási problémák mellett a másik szinte elmaradhatatlan tényező a mindegyik menekült-közösségben tapasztalható generációs feszültség volt: a világháború előtt és után érkezők nem találták a közös hangot. Az elsőnek érkező csoport gyakran nem találta a második hullámban jövőket legitimnek, mivel azok néhány évet már szovjet dominancia alatt éltek, és némelyikük még hivatalt is betöltött. Nyilvánvaló, hogy ezek a konfliktusok nem segítették a nemzeti bizottság működését.

Ha az egységesség hiánya tipikus volt a nemzeti bizottságok esetében, a képzeletbeli aranyérmek a lengyel közösség kapná. *Anna Mazurkiewicz* írása nagyon jól mutatja be a hatalmas ellentétet a bizottságon belül, amelyek odáig fajultak, hogy a lengyelek két szervezettel is képviseltették magukat. A lengyel emigránsok ugyanis egyszerűen képtelenek voltak egységes képviselőket küldeni több mint huszonöt éven keresztül. De a román példa sem sokkal jobb. *Marius Petraru* arról ír, hogy a Román Nemzeti Bizottságon belül folytonosan széthúzás és ennek következtében kríziskezelés zajlott. Ez a bizottság egyébként jó példája annak is, hogy pénzhiány esetében milyen fokú agónia lépett fel. Miután a Nixon-kormányzat 1971 végén megvonta az anyagi támogatást a nemzeti bizottságtól, azok legtöbbször nehéz helyzetbe került, és a román bizottság hamarosan gyakorlatilag meg is szűnt létezni.

Egy másik szerző, *Jonathan H. L'Hommedieu* arra az egyedi és kétélű helyzetre hívja fel a figyelmet, amelyet a három balti állam nemzeti bizottságai jelképeztek. Mivel még amerikai és brit passzív jóváhagyással ezeket az országokat a Szovjetunió bekebelezte, kezdetben a SZEB az innen érkező menekülteket kizárta soráiból és tevékenységéből. Természetesen, a belső gáncsoskodás és egységesség hiánya itt is jellemző volt. Csak 1951-ben kezdte a SZEB befogadni a Baltikumból érkező emigránsokat sorai közé, és rá egy évre ez a három nemzeti bizottság is megalakulhatott. Az Egyesült

Államok politikája, miszerint nem ismerték el önálló államnak Lettországot, Litvániát és Észtországot, felvetett egy további problémát is: nevezetesen a rádióközvetítések mikéntjét. A dilemma az volt, hogy a Szabad Európa Rádióban sugározzák-e műsorukat, ahol ők szerették volna, vagy az Amerika Hangja adjon nekik teret, amelyik a hivatalos amerikai propaganda-csatorna volt. Végül kénytelenek voltak ez utóbbival beérni, amely ismét rávilágít a nagypolitika lecsapódására a kis szervezetek életében.

Ezzel a gondolattal foglalkozik *Mazurkiewicz* is, akinek szintén két tanulmánya található meg a kötetben. A késői '50-es éveket tanulmányozza pontosan a hivatalos amerikai külpolitika és ennek a nemzeti bizottságok működésére tett hatásával. Hiába próbálták a bizottságok minden lobby erejüket bevetni (például Nyikita Hruscsov 1959. szeptemberi Egyesült Államokban tett látogatása idején), az Eisenhower-kormányzatnak jól jött némi enyhülés a Szovjetunióval. A közép- és kelet-európai menekültek hangja nem nyomott sokat a latba, így a nemzeti bizottságok magukra maradtak. Ahogy a hivatalos amerikai külpolitika és a menekült nemzeti bizottságok programja közti feszültség egyre nőtt, a külügyminisztérium pragmatikus megoldást választott: mind politikailag, mind pénzügyi értelemben hagyta a SZEB-t elhalni. A politikában mindig az érdek az első.

A kötet utolsó két írása egy-egy esettanulmány arról, mennyire messzemenően próbált a kommunizmus ellen harcolni a SZEB. Az egyik cikk szerzője *Veronika Durin-Hornyik*, aki a strasbourgi Szabad Európai Emigráns Egyetem (Free Europe University in Exile) történetét írja le. Ez volt tulajdonképpen a gyűjtőhelye a Közép- és Kelet-Európából érkező fiatal értelmiségnek, akik különböző, még otthon megkezdett felsőoktatási tanulmányaikat itt fejezheték be. A nyilvánvaló cél demokratikus oktatásuk volt; arra kívánták felkészíteni őket, hogy alkalmasak legyenek visszaverni a szovjet előre nyomulást az intellektuális és kulturális szférákban. A terv egyszerűen az volt, hogy a szovjet iga alól remélhetőleg hamarosan felszabaduló országokban ezek az emberek vezető szerepet tudnak majd betölteni. Vagy ahogyan *Adolf A. Berle*-t idézi a szerző, ezek az emberek szolgáltatják „a nyersanyagot a demokratikus vezetőséghez”. (457) A konkrét oktatási intézmény, a Szabad Európa Kollégium (Collège de l'Europe libre) 1951 novemberében nyitotta meg kapuit Strasbourgban, de ez a lépés némileg elkapkodott volt: a tanárok és diákok kiválasztása nem volt a leoptimálisabb, nem voltak evidens igazodási vonalak, nem beszélve a nyelvi problémákról, melyek mind-mind hozzájárultak a gondokhoz. A változó nemzetközi politikai színtér szintén kihatással volt az egyetemre, s néhány változtatás után, az addig is csak „süllyedő hajó” szerepét betöltő intézmény 1958-ban meg is szűnt. (497)

Egy másik különös aspektus a kötet átfogóbb témájában *Toby Charles Rider* tanulmánya, amelyik a Magyar Nemzeti Sportszövetség (Hungarian National Sports Federation) hidegháborús ténykedéséről számol be. A sport a hidegháború egyik különleges és fontos területe volt, ahol képletesen a nemzeti ideológiák harca jelent meg a győzelmekben és vereségekben. Ahogy George Orwellt idézi Rider, „A komoly sportnak semmi köze a fair play-hez... más szavakkal nem más, mint háború lövések nélkül”. (520) Az MNB sporttagozatát 1949-ben hívták életre (ez volt a Magyar Nemzeti Sportszövetség) azzal a nem titkolt céllal, hogy a sportot a kommunista rendszer ellen használja fel. Prominens sportolók és edzők külföldre szökése és ottani letelepedésük volt a szövetség egyik legmarkánsabb célja, különösen az 1956-os Melbourne-ben rendezett Olimpiai Játékok kapcsán, amely napokkal a levert magyar forradalom után vette kezdetét. Erőfeszítéseiket siker koronázta, mert ezt az alkalmat megragadva összesen 34 magyar sportoló és edző disszidált. Mivel egészen 1963-ig a szövetséget a SZEB pénzelte, ez a történet annak is jó példája, milyen szerteágazó is volt a Bizottság tevékenységi köre. Ez a záró tanulmány egyben arra is jó, hogy felhívja a figyelmet további kutatások szükségességére, melyek összekapcsolódnak a Szabad Európa Bizottsággal és annak kommunista ellenes harcával a hidegháború alatt.

Az egész kötetet egybevéve megállapítható, hogy a hidegháború történetének egy fontos kiegészítéséről van szó, éppen ezért a szerzői gárda nagy hiányt pótol munkájával. Noha folytonosan a két szuperhatalom által vívott nagy csata perifériáján voltak, a nemzeti bizottságok fontosak voltak saját nemzetbéli társaik számára, akár otthon, akár a nyugati világban tartózkodtak, főleg az Egyesült Államokban. Néhány tanulmány talán túlzottan is a részletekbe megy ahhoz, hogy igazán lekösse a hidegháború iránt érdeklődő átlagoló figyelmét, de ennek ellenére a kötet fontos adalék a kor történelmét feldolgozó irodalmához, s nem feltétlen csak a témát már jól ismerők számára. Talán ennek a könyvnek a hatására is lesznek újabb kutatások a témában, és egy újabb kötet további érdekességeket mutat majd be a nemzeti bizottságok munkájáról és sikereiről, vagy éppen kudarcairól és annak okairól.

The Inauguration of "Organized Political Warfare": Cold War Organizations Sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee („A szervezett politikai hadviselés” felavatása – A Szabad Európa/Szabad Európa Bizottság Nemzeti Bizottsága által támogatott hidegháborús szervezetek) Katalin Kádár Lynn, ed., Saint Helena, CA: Helena History Press, LLC, 2013. 604 oldal.

Peterecz Zoltán

Csúszópénzek. Hogyan vásárolta meg Churchill és Juan March Franco tábornokait?

2013 májusában, a két legnagyobb példányszámú spanyol napilapban, az irányzatuk szempontjából egymástól távol álló *ABC*-ben és *El País*-ban rövid híradások jelentek meg arról, hogy az angliai kow-i Országos Levéltár¹ föloldott a zárlat alól két nagy, spanyol vonatkozású iratcsomót. Maga a hír nem lett volna megrendítő érdekességű (a brit levéltárak, a törvényeknek megfelelően – bizonyos hézagokkal – évente megteszik ezt), ha az akták nem arról rántották volna le a leplet, hogy hivatalos legfelső angol kormánykörök (1939–1940 után) a legnagyobb titokban évekig jelentős csúszópénzeket juttattak el bizonyos vezető spanyol tábornokokhoz és politikusokhoz, hogy arra ösztönözzék őket: igyekezzenek Francót visszatartani a hadbalépéstől a tengelyhatalmak oldalán. Az *El Confidencial* című folyóirat szemfüles szerkesztője azonnal megkereste a korszak külpolitikájának egyik legkiválóbb ismerőjét, *Ángel Viñas* történészt, írjon erről nagyobb cikket, tetemes tiszteletdíj fejében. Ő ezt elhárította, mondván, hogy nem fogad el tiszteletdíjat, de kéri, hogy fedezzék angliai utazását és az iratmásolás költségét, mivel nem szándékozik másod-, harmadlagos források alapján írni. Az eredmény egy nyolcrészes folyóiratcikk² lett, majd – meglepő gyorsasággal – az itt szemlézett, 590 oldalas, a szerző szokása szerint alaposan adatolt kötet.

A legkülönösebb a dologban az, hogy a dokumentumok mostani deklaszszifikálásáig sem az ügyben közvetlenül érdekelt brit politikusok emlékirataiban, sem a mindenütt kutakodó újságírók közleményeiben a legkisebb utalás sem jelent meg, amely ezekre a manőverekre utalna. Pedig közülük többen, több kiadásban tettek közzé emlékiratokat, mint például Churchill, Eden, vagy Sir Samuel Hoare madridi brit nagykövet, aki magában a brit fővárosban irányította a fedett műveletet. Az 1945 után akadálytalanul felszínre került német és olasz diplomáciai iratok sem sejtetik, hogy a szemben álló fél bármit is tudott volna róla.

1 The National Archives, Kew, Richmond, Surrey (TNA).

2 Ángel Viñas: *En torno a la leyenda que se fabricó Serrano Suñer. I–VIII*. *El Confidencial* de noviembre–27 de diciembre 2016. <http://www.angelvinas.es/?p=845>. 8

A legfontosabb kérdés az, *fönnállt-e valóban a veszélye a spanyol hadbalépésnek*. A brit földerítés persze kalkulált az 1939-es év nyílt és titkos spanyol–német, illetve spanyol–német–olasz megállapodásaival. Franco kormánya sietett kilépni a Népszövetségből, majd csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Titokban módosították a német–spanyol barátsági szerződést, amely így már nem csak az egyik fél elleni támadás esetére biztosította a partner támogatását, hanem bármely esetre, amikor valamelyikük háborús konfliktusba keveredik. Mindazonáltal a londoni külügyminisztérium alapján véve nem számolt a spanyol hadbalépéssel, különösen, amikor a világháború szeptember eleji kitörése után Franco hangzatos semlegességi nyilatkozatot tett. Az Edward Halifax külügyminiszter által kezdeményezett elemzés legfeljebb arra számított, hogy ha Mussolini hadba lépne, akkor nőni fog a Madridra gyakorolt nyomás.

Nem ez volt azonban az álláspontja a haditengerészet hírszerző szolgálatának, amelynek miniszterével, Churchilllel szoros kapcsolata volt. A madridi nagykövetség 1939. szeptember 1-jén, a háború kirobbanásának napján kinevezett új tengerészeti attaséja, Alan Hillgarth figyelmeztetett arra: több spanyol miniszter a hadbalépés híve. Ennek az álláspontnak a fő képviselője Franco sógora, Ramón Serrano Suñer belügy-, majd 1940 októberétől külügyminiszter, illetve a falangista állampárt elnöke volt. Kinevezése Juan Beigbeder ezredes helyére több volt egyszerű helycserénél; elődje eredetileg a németbarát külpolitika egyértelmű képviselőjének látszott, ám közben átlátta, hogy Anglia aligha veszíti el a háborút, és ezt belső körökben óvatlanul ki is mondta.

A brit flotta számára döntő kérdés volt a Földközi-tenger nyugati bejáratát őrző Gibraltár, illetve a Spanyol Marokkó területébe ékelődő tangeri nemzetközi övezet sorsa. Különböző értesülések arra mutattak, hogy a madridi kormány fontolgatja a semlegességgel kapcsolatos álláspontjának megváltoztatását. Újabb változást okozott, amikor a Wehrmacht 1940 júniusában térdre kényszerítette a francia hadsereget. Londonban Churchill került kormányra és Anthony Eden a külügyminiszteri székbe. Hitler csapatai viszont közvetlenül megjelentek a nyugat-pireneusi spanyol határon, ami – spanyol együttműködéssel – lehetővé tette Gibraltár megközelítését szárazföldi úton. Azon a napon, amikor a franciák aláírták a megalázó fegyverszünetet, Franco kiadta a parancsot a tangeri nemzetközi övezet megszállására, és semlegesség helyett az országot „nem hadviselővé” nyilvánította. Ez után jöttek létre azok a találkozók, amelyeken az államfő vagy megbízottai szigorú titokban előterjesztették Spanyolországnak azokat az igényeit, amelyek teljesítése fejében a kormány hajlandó volna hadba lépni a tengelyhatalmak

oldalán. Ilyen tárgyalások folytak Hitler és Franco között 1940 októberében Hendaye pieneusi vasúti határállomáson, Mussolinival 1941 februárjában Bordigherában, illetve közvetve többször Berlinben, Suñer utazásai során. Viñas hangsúlyozza, hogy ezekről a találkozókról nem áll rendelkezésre hiteles érdemlő írásos dokumentum, a kiadásról kiadásra változó Suñer-memoárok csak a homályt fokozták. Franco Hendaye-ban Francia Marokkónak, illetve Algéria oráni megyéjének átadását szorgalmazta; továbbá bizonyos Spanyol Guineával határos francia területekre is igényt tartott. Titkos jegyzőkönyvben rögzítették, hogy Spanyolország „a három hatalom által közösen meghatározott időpontban háborúba lép, mielőtt a partnerektől megkapja az ehhez élelmiszerben, üzemanyagban és fegyverzetben szükséges eszközöket”. Noha ennek a jegyzőkönyvnek a tartalmát a britek csak a háború végén zsákmányolt német iratokból ismerték meg pontosan, bizonyos jelekből értettek. Hillgarth például figyelmeztetett, hogy a spanyol légierő sűrű földerítő repüléseket végez Gibraltár térségében. Hitler egyes spanyol kikötők átadását követelte, amit Franco azzal hátrított, hogy háború esetén a Führer *minden* spanyol kikötővel számolhat. Hitler egyelőre beérte azzal, hogy nagy létszámú hírszerző szolgálatot telepített Spanyolországba, illetve Tangerbe, és megfigyelő állomásokat Spanyol Marokkó atlanti partjaira.

Az új dokumentumok alapján választ adtak arra a kérdésre is, hogyan teremtettek kapcsolatot a brit politikusok spanyol tábornokokkal. A kulcsfigura a mallorcai multimilliárdos *Juan March* volt, aki már az 1936-os felkelés idején „korlátlan” anyagi támogatást ajánlott föl és nyújtott Francónak. Mivel Spanyolországban a hadviselő felek diplomatái egyaránt jelen voltak, ő nagyobb feltűnés nélkül teremthetett kapcsolatokat. Hillgarthhoz és Hoare-hoz is bejárása volt. Hoare jelezte Londonnak, hogy a semlegesség föladásának esélye növekedett. Viszont „van egy nagyon jól pozícionált miniszter, akinek módja van rá, hogy döntő mértékben befolyásolja a politikai vonalat, hogy folytassák és megszilárdítsák a spanyol semlegességet. Erre a célra talán 500.000 font sterling elegendő volna, de minél hamarabb”. Jelezte, hogy az akció kockázatmentes.

Viñas az akció vezérkaraként az általa „hatosfogatnak” nevezett Churchill–Eden–Halifax–March–Hoare–Hillgarth csapatot jelöli meg. Figyelemreméltó Edward Halifax bevonása a Viñas által „Sobornos”-nak (csúszópénz) keresztelt akcióba, aki 1940 májusáig külügyminiszter, Neville Chamberlain legközelebbi munkatársa, a Churchill által régóta nehezményezett híres-hírhedt megbékítési politika kulcsfigurája volt. Tény, hogy ezúttal az új politika tevékeny és lojális híveként cselekedett, maximálisan tartva magát a „szájzárhoz”.

A magyar olvasó persze magyarázatot kíván arra, milyen érdekei fűződhetek spanyol katonáknak vagy politikusoknak ahhoz, hogy ellenálljanak a tengely nyomásának. Ez esetenként különbözött. Az országot éhínség győrtötte, amelynek enyhítését a tengely kormányaitól Franco aligha várhatta; a hadsereg felszerelése nem tette lehetővé, hogy modern háborút vívjon; az üzemanyag-hiányt csak „halványan” enyhítették amerikai szállítások. A kormányzó blokkban rejtett feszültség volt a németbarát falangisták és egyes, brit kapcsolatokat is ápoló monarchista politikusok között; többen rosszalták Suñer túlhatalmát. Mások attól tartottak, hogy háború esetén az országot brit bombatámadások érhetik, amelyeket a maga erejéből nem tud elhárítani. March tele volt tervekkel, még Churchillel is megpróbált találkozni. Ezt nem tudta elérni, de a kormányfő részletes jellemzést kért erről a furaságaival együtt igen hatékony figuráról. „Fél Mallorca a birtokában van – írta róla Hillgarth. Kétségkívül Spanyolország leggazdagabb embere. Francót pénzelte a polgárháború elején. Egy időben náci- és olaszbarátnak mondták, de a magatartása megváltozott... Nem kétséges, hogy zsvány a legrosszabb fajtából, ám egyben azoknak a spanyoloknak egyike, akik megpróbálták meggyőzni Francót, hogy állítsa helyre a kereskedelmi kapcsolatokat Angliával.”

Viñas bizonyos jelekből arra következtet, hogy March kezdettől jelen volt a csúszópénzek ügyében, de figyelmeztet, hogy ezt csak a March család iratainak tanulmányozása bizonyíthatná, ami a kutatás újabb iránya lehet. Ebből lehetne pontosabban megállapítani azt is: mennyire érzékeltette March a csúszópénzek kedvezményezettjeivel, hogy az ügyben „angol szál” is van. Aligha, hiszen angol érdek is volt, hogy ez rejtve maradjon. A pénzt nem személyes adománynak tekinthették, hanem olyan költségek térítésének, amelyek segíthették Suñer és a Falange veszélyes törekvéseinek az elhárítását, ennél fogva Francónak nyújtott közvetett segítségnek is fölfoghatták. Ez persze föltevés, hiszen senki sehol nem ír erről. A legjobban ez Marchnak egy korábban Halifaxnak írott leveléből tűnik ki: „Valahányszor katonákkal beszéltem, és ők minél illetékesebbek voltak, úgy éreztem, nem akarják, hogy Spanyolország háborúba lépjen. Így hát nem kéne úgy gondolni Spanyolországra, mintha ellenséges semleges ország lenne. Ellenkezőleg, segíteni kellene gazdaságilag, elmondva, hogy anyagi szállításainkkal fedeznénk létszükségleteit.” Viñas idézi a nemrég elhunyt kiváló hadtörténészt, Gabriel Cardonát, aki figyelmeztet: „Franco olyan volt, mint az a játékos, aki csak holtbiztos kártyákra tesz... Franco nem fog beugrani a medencébe, amíg Hitler föl nem tölti azt vízzel.”

Hogy az olvasó fogalmat alkothasson a csúszópénzek mértékéről és irányáról, Viñas az átnézett akták alapján megkülönböztet három, kezdettől

elválasztott kört. Az elsőhöz tartozott Nicolás Franco, a Caudillo bátyja, a tábornokok közül pedig José Enrique Varela, Antonio Aranda (egyenként két millió dollár halmozott összeggel); voltak egy- és félmillió juttatások is. Ezek March-kal álltak kapcsolatban, de a brit szálat legfeljebb sejtették. Nicolás mindvégig lisszaboni nagykövet volt, távol az otthoni ügyektől, de kitéve egy valóban semleges ország hatásainak. A második körbe (Queipo de Llano, Luis Orgaz, Carlos Asensio) olyanok tartoztak, akik March szerepét sem ismerték, valószínűleg az első kör tábornokain keresztül jutottak a pénzhez, miután nehezményezték Suñer és a Falange nagy befolyását; vagy pozícióik révén különösen érdekeltek voltak a háborús események alakulásában; Asensio például mint Spanyol Marokkó főbiztosa, majd a hadsereg egyesített vezérkarának a főparancsnoka. A harmadik körbe Viñas a kisegítő ügynököket és személyzetet (az ő megfogalmazásában a „gyalogosokat”) sorolja, akik alkalmi juttatásaikat a munkájukhoz tartozó szolgálatok premizálásának tulajdonították. A britek nem a szereplők korábbi életútját vették figyelembe (e tekintetben elrettentő mozzanatok lehettek), hanem a pillanatnyi helyzetben, a hadbalépés ügyében elfoglalt pozícióját. Wyndham Torr madridi brit katonai attasé egy följegyzésében sok konkrét kedvezményezettet sorolt föl, de a tényleges korrumpáltak mellett „lehetséges” célszemélyeket is megnevezett. A konspiráció hézagmentességét mutatja, hogy esetenként más brit titkosszolgálatok is, pl. a „különleges műveleteket” végrehajtó SOE, a maguk szempontjai szerint dotáltak ügynököket, de sohasem ütköztek bele a Churchill, Eden és Halifax által Hoare, Hillgarth és mások közbeiktatásával irányított hálózat tevékenységébe. A befolyásolás sok ágát mutatja, hogy hosszabb ideig magas összeget (Viñas szerint mai pénzre átszámítva havi 57 ezer eurót) utaltak egy „T” álnéven szereplő, magában a falangista párt vezérkarában működő személynek, aki környezetében a brit célok irányában befolyásolta a Suñerrel valami okból bizalmatlan funkcionáriusok állásfoglalását, és rendszeresen hírt adott az állampárt belső súrlódásairól.

Viñas aprólékosan követi a pénzek eljuttatásának a csatornáit is, amivel nem terhelném az olvasót. Megkísérli, hogy a legkorszerűbb átszámítási módszerekkel kiszámítsa a juttatás mértékét. Ez nem volt könnyű, mert az átutalások négy-ötfféle valutában történtek, no meg azóta közel nyolc évtized telt el. 1941 vége felé ez 6,4 millió font sterling lehetett, nagyjából azonos azzal az összeggel, amelyet De Gaulle tábornok Szabad Franciaország szervezete kapott! 1944-re ez halmozottan több százmilliót tett ki.

Ha a csúszópénzek *hatékonyságát* próbáljuk kitapogatni, Viñas ez ügyben óvatos. Kétségtelen: idővel a kormányból és más vezető pozíciókból Franco eltávolította a leginkább németbarát személyek egy részét: távozni

kényszerült Suñer, Juan Yagüe, a légierő főparancsnoka és mások. Suñer helyét Francisco Gómez Jordana, a spanyol „hintapolitika” központi figurája foglalta el. Viñas úgy véli, hogy a csúszópénz-akció egyik tényezőként valóban hatott a kívánt irányban, a háború menetének függvényében. 1943-ban Franco polgárháborús katonabajtársai, karlista és alfonzista monarchisták, és a Franco által létesített korporatív „parlament-pótlék” több vezető képviselője egymás után fordult tiszteletteljes beadvánnyal Francóhoz, hogy a háború várható eredményére tekintettel vonuljon vissza, vagy legalább állítsa helyre a monarchiát, amelynek nem volt része a jobboldali diktatúrákkal való együttműködésben.³

A csúszópénzek grafikonja, mint Viñas bemutatja, a háború alakulásával hullámzott. 1941 derekától, amikor Anglia oldalán a Szovjetunió, majd az Egyesült Államok is hadviselővé vált, és létrejött az Egyesült Nemzetek katonai-politikai blokkja, nőtt a háborúba keveredés rejtett ellenzőinek a száma és köre. Ezen az sem változtatott, hogy – Berlinnek tett gesztusként – egyidejűleg Franco elküldte a keleti frontra Kék Hadosztályát. A katonai és politikai elit belső feszültségei fokozódtak. A brit kapcsolatokat ápoló Varela tábornok ellen 1942 augusztusában falangista milicisták sikertelen merényletet követtek el. A tettesekre kimondott halálos ítélet ellen tiltakozó Suñert Franco menesztette. (A 102 évig, 2013-ig élt politikus házi archívuma mindmáig őrzi titkait.) Az angolszászok 1942. őszi észak-afrikai partaszállása után tovább változott a helyzet. 1943 vége felé Franco a „nem hadviselő” státusztól (nyíltan ezt ki nem mondva) visszahátrált a „szigorú semlegesség” pozíciójába. Viñas erre az időre teszi annak a máig ápolat legendának a születését, hogy Franco „találékony bölcsessége” (hábil sabiduría) mentette meg Spanyolországot a háború borzalmaitól. Valójában az angolszász követeknek a partaszállás éjszakáján átadott személyes üzenete tartotta távol akkor minden tengelybarát lépéstől, amely szerint a hadművelet nem irányul Spanyolország vagy tengerentúli területei ellen. Franco viszont úgy nyilatkozott, hogy ha idegen hadsereg próbálna behatolni az országba, felvennék vele a harcot. Ez ügyben a Napóleonnal szembeni ellenállással példálózott. Több kommentátor úgy vélte, hogy ez nem kizárólag a német hadseregére vonatkozik.

A titoktartás mértékére érdekesen utal egy Hillgarth személyét érintő esemény. 1943 őszén Albert Alexander, az Admirális első lordja jelezte, hogy át akarja helyezni őt a Keleti Flottához, az elhárítás főnökeként. Churchill válaszában jelezte, hogy nem járulhat hozzá az áthelyezéshez, mivel Hillgarth

3 Erről lásd Harsányi Iván: A Franco-diktatúra első, 1943-as válsága a korabeli dokumentumok tükrében. In: Világtörténet, 1994 ősz-tél, 63–85.

Spanyolországban kulcsszerepet tölt be abszolút titkos katonai ügyekben. Végül Churchill mégis visszavonulót fűjt; a tengernagy álláspontja érvényesült: a madridi attasénak ki kellett szállnia az akcióból – ennél közelebb az ügyhöz a miniszterelnök még utódját sem kívánta engedni. Viñas kiemeli: az egész úgy zajlott le, hogy Alexandernek – a ranglétrán Hillgarth főnökének – fogalma sem volt róla, miben serénykedik jeles beosztottja.

A történettudomány szempontjából *a felszínre került, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt impozáns, a szerző által alaposan elemzett forrásanyag jelentősége igen nagy*. Olyan korszak végtelenül kusza, bonyolult történéseire vet fényt, amelyet kutatók százai vizsgáltak, de az összkép kialakításához számos láncszem hiányzott. Az új források fölbukkanása *na-gyon sok ilyen fehér foltot eltüntet, számos összefüggést világít meg*. Emellett nem véletlenül szisszent föl az utóbbi években erősödni látszó neofrancoísta spanyol történetírás és történeti publicisztika a saját dicsőségtábláján szereplő katonák kétes viselt dolgainak napvilágra kerülése miatt. Viñas hol visszafogottabban, hol élesebben mutat rá az ellentmondásra álláspontjukban: egyrészt hangoztatják, hogy Franco az említett bölcs döntéssel nem vállalta a hadba lépést a tengely oldalán, másrészt nem merik méltatni azokat az ilyen-amolyan lépéseket, amelyeket jó néhány magas beosztású embere tett, hogy visszatartsák ettől.

A kötet méreteihez, az érintett események és szereplők (katonák, diplomaták, politikusok) és szervezetek nagy számához illik a kötet végén elhelyezett függelék. A forrásjegyzék tucatnyi átkutatott levéltárát, másfél oldalnyi német, olasz, portugál nyomtatott forráskiadványt jelöl meg. A bibliográfiában naplók, emlékiratok sokasága, történeti monográfiák tömege követi egymást. Nem hiányzik a nélkülözhetetlen rövidítésjegyzék, és közel negyven oldalas, gondosan annotált név- és tárgymutató segíti az olvasást.

A könyv nem strandolvasmány; az ismeretek olyan tömegét hömpölygeti elénk, hogy időbe telik, amíg a spanyol, különösen pedig a külföldi történeti közvélemény megemésztí. A szűkebb szakmának is föl kell dolgoznia. Ám olyan eseményeket desifrizoz, amelyek megértése nélkül a korszak tárgyilagos megítélése nem lehetséges.

Ángel Viñas: *Sobornos. De cómo Churchill y March compraron a los generales de Franco*. (Csúszópénzek. Hogyan vásárolta meg Churchill és Juan March Franco tábornokait?) Crítica, Barcelona, 2016. 590 o.

Harsányi Iván

De Gaulle angol szemmel

A kötet szerzője, *François Malye* oknyomozó újságíró, aki a *Le Point* című francia hetilapnak dolgozik elsősorban történeti tárgyú témákat bemutatva. Emellett rendszeresen ír olyan történeti szakmunkákat, amelyek alapos levéltári feltáró munkát igényelnek és a korábbi ismereteinket meghaladó eredményekkel kecsegtetnek. Egyebek között ilyenek voltak a *François Mitterrand et la guerre d'Algérie*¹ [François Mitterrand és az algériai háború] és a *Dans le secret des archives britanniques*² [A brit levéltárak titkai között] című társszerzőkkel közösen jegyzett könyvei, amelyek jelentős érdeklődést váltottak ki mind a szakmai, mind pedig a nagyközönség körében.

Ennek nyomán vágott bele a jelen munka elkészítésébe, amelynek célja a Charles de Gaulle és a Nagy-Britannia között kialakult kapcsolatok bemutatása 1940-től a francia államférfi 1970-ben bekövetkezett haláláig, tehát pontosan harminc éven keresztül. Malye könyvének különlegessége, hogy a szerző nem klasszikus történeti szintézist nyújt az olvasóknak, helyett egy szakmunka és egy forrásgyűjtemény keverékét adja közre. A kötet ugyanis 32 fejezetből áll, amelyek mindegyike a tábornok és a brit hatóságok közti viszony egy-egy epizódját veszi górcső alá. A fejezetek elején az adott történelmi helyzet szakirodalmakra alapozott rövid bemutatása található, amelyet a brit levéltárakban talált ehhez kapcsolódó egy vagy több hivatalos dokumentum franciára fordított – és az eredetivel teljesen megegyező – változata követ, amelyek korábban nyomtatásban nem jelentek meg. Ez a szerkezet egyrészt hiánypótló művet eredményez, mivel a brit–francia viszony szempontjából jelentős történelmi események egy részéről számos új információt ad közre, másrészt ugyanakkor ez a megközelítés óhatatlanul epizodikus felépítésűvé teszi a könyvet, amely így a viszonylag jelentős vizsgált időtáv ellenére is szemelvénytípusú marad.

1 François Malye – Benjamin Stora: *François Mitterrand et la guerre d'Algérie*. Calmann-Lévy, Paris, 2010.

2 François Malye – Kathryn Hadley: *Dans le secret des archives britanniques. L'histoire de France vu par les Anglais 1941–1981*. Calmann-Lévy, Paris, 2012.

Mindezzel együtt a kötet újdonságértéke számottevő, ezért érdemes közelebbről is megismerkednünk az általa feldolgozott történelmi epizódokkal. Az említett 32 fejezet legegyszerűbben De Gaulle politikában betöltött szerepe szerint kronologikusan csoportosítható, amelyek a következőképpen festenek. A tábournoki rangot frissen elnyert katonatiszt 1940 júniusától már politikai szerepet is betöltött, mint az általa létrehozott Szabad Franciaország mozgalom vezetője, amely pozíció az észak-afrikai francia erőkkel való egyesülés után lehetővé tette De Gaulle számára, hogy megszerezze a Francia Ideiglenes Kormány vezetését, amelyről az államférfi 1946 januárjában mondott le. Az ezt követő második időszak során a politikai életben való részvétele 1958-ig a hatalomtól távol zajlott, amelynek utolsó időszakát, amikor teljesen visszavonult a közéletől, utólag csupán a „sivatagon való átkelésnek” nevezték követői. 1958-ban a regnáló köztársasági elnök kérte fel De Gaulle-t kormányalakításra, hogy kivezesse Franciaországot a polgárháborúval fenyegető algériai válságból. Az államférfi ezt azzal a feltétellel fogadta el, hogy alkotmányos reformokat hajthat végre, amelyet a politikai vezetés el is fogadott, így ez vezetett a ma is fennálló Ötödik Köztársaság létrehozásához, amelynek vezetője a következő több mint tíz évben ő maga volt, és egyben ez adja számunkra a harmadik vizsgált periódust. A következő oldalakon a legérdekesebb fejezetek rövid összefoglalását adjuk közre, amelyek minden bizonnyal jól érzékeltetik a kötet koncepcióját és hasznos információkkal szolgálnak az érdeklődők számára.

14 fejezet foglalkozik a kapcsolatok első korszakával, vagyis gyakorlatilag a második világháború alatti viszonyrendszer egyes elemeinek bemutatásával. Az első fontosabb epizód De Gaulle 1940. június 18-i nemzetközi politikai színtérre lépése volt, amikor a tábornok a BBC-ben rádióbeszédet mondott, amelyben a harc folytatására szólította fel honfitársait. Ez volt a Szabad Franciaország születésének pillanata, és ekkor vált De Gaulle a nagypolitika szereplőjévé. Ugyanakkor nagyon érdekes azzal szembesülni a levéltári iratok alapján, hogy a brit politikai vezetés ellenezte a beszéd megtartását és sugárzását, mivel úgy vélték, hogy ez aláásná az esetleges együttműködést a frissen felállított francia kormánnyal, amelynek élén Philippe Pétain marsall állt. Ebből kifolyólag komoly egyeztetésekre volt szükség még június 18-án is, hogy végül a tábornok megtarthassa beszédét a brit rádióban. A kompromisszum ára a felolvasott szöveg bizonyos fordulatainak enyhítése volt, hogy a beszéd éle ne Pétain ellen irányuljon, és így továbbra is megmaradjon a politikai megállapodás esélye Franciaországgal.

A szerző kitér az első komolyabb katonai akcióra is, amelyet a szabad franciák és a britek közösen hajtottak végre Afrikában. Ez volt az úgyne-

vezett *Menace* (Fenyégetés) hadművelet, amelynek célja Francia Nyugat-Afrika elhódítása volt – lehetőleg fegyveres összetűzés nélkül – a Vichy-rezsimtól. A brit vezérkarral folytatott egyeztető tárgyalások után augusztus 31-én jelentős francia-brit erők szálltak hajóra Liverpoolban. A személyesen De Gaulle vezetése alatt álló 2045 szabad francia katonát holland és francia hajók szállították, akikhez még egy hozzávetőlegesen 7000 fős brit és lengyel kontingens is csatlakozott. Támogatásukról egy jelentős erőt (két csatahajót, négy cirkálót, egy repülőgép-hordózt és kilenc rombolót) felsorakoztató brit flottakötélék gondoskodott. Szeptember 23-án reggel szabad francia követek érkeztek Dakarba légi és tengeri úton, hogy az átállásról egyeztessenek, azonban a helyi közigazgatás vezetői mereven elzárkóztak minden tárgyalástól, sőt a követek egy részét letartóztatták, másokat közülük pedig tisztázatlan körülmények között lelőtték. Ezt követően a francia-brit kötélék partraszállást kísérelt meg, a heves ellenállással szembesülve azonban a francia vezérkar az első próbálkozás után nem erőltette tovább a hadműveletet. Ugyanakkor Churchill közvetlen parancsára heves tengeri ütközet bontakozott ki a védőkkel, amelynek eredményeképp két Vichy-francia tengeralattjáró és egy romboló elsüllyedt, míg brit részről 19 repülőgép veszett oda vagy vált javíthatatlanná és három cirkáló súlyosan megrongálódott. A hadművelet tehát szabad francia oldalról nézve teljes kudarccal zárult, egyértelművé vált, hogy Francia Nyugat-Afrika szilárdan felsorakozott a Vichy-kormány mellett. Nagyon érdekes kép rajzolódik ki a brit levéltári dokumentumokból, amelyek az akció tanulságait vonják le. Annak ellenére, hogy a kudarc nagy csalódást jelentett mind a szabad franciáknak, mind a briteknek, utóbbiak nem próbálják meg a felelősséget az előbbiekre hárítani, ami egy ilyen helyzetben könnyen felmerülhetne. Ehelyett a lehető legobjektívebb módon kísérlik meg elemezni a vereség okait, majd ebből távlati következtetéseket levonni, miközben kizárólag elismerő szavakkal emlékeznek meg De Gaulle tábornoknak a hadműveletben betöltött szerepéről. Minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kialakulófélben lévő együttműködés nem tört derékba a dakari kudarc után.

1942. november 8-án került sor a *Torch* (Fáklya) hadműveletre, melynek keretében 107 ezer amerikai és brit katona szállt partra a francia fennhatóság alatt álló Marokkóban és Algériában. Mivel a francia Észak-afrikai Hadsereg kötelékében 137 ezer fő teljesített szolgálatot, ezért az első nap szövetséges sikere után sem volt még egyértelmű, hogy a hadművelet egésze beváltja a hozzá fűzött reményeket, mivel a katonai erőviszonyok viszonylagos kiegyenlítetttsége okán akár hosszú felőlő harcokkal is számolni lehetett. A helyi katonai vezetők Pétain marsall utasításait követve

az ellenállást választották, azonban az éppen Észak-Afrikában tartózkodó Darlan admirális, mint a francia fegyveres erők főparancsnoka, a tárgyalást választotta és végül 13-án a szövetségesek oldalára való átállás mellett döntött, 19-én pedig már az ő oldalukon vette fel a harcot a tengelyhatalmak csapatai ellen. A történettudomány már eddig is tisztában volt azzal, hogy az angolszász vezetők nem csupán kihagyták De Gaulle-t a hadművelet előkészítéséből, hanem egyáltalán nem is értesítették róla. Ennek következtében a tábornok csupán a partraszállás napján a reggeli hírekből értesült a Szabad Franciaország jövője szempontjából kulcsfontosságú akció megkezdéséről. Azonban az már alapvetően új információ, amely Malye könyvéből derül ki, hogy a hadművelet megindítása előtt három nappal Churchill javasolta Rooseveltnek, hogy értesítsék De Gaulle-t is a hadműveletről, amelyet az amerikai elnök a leghatározottabban visszautasított. Az elutasító válasz mögött több ok is meghúzódott. Az amerikai politikai vezetés egyrésztől Henri Giraud tábornokot szánta az észak-afrikai francia területek új kormányzójának, akit alkalmasnak tartottak hosszabb távon is a francia érdekek képviselésére. Másrésztől a De Gaulle vezetése alatt álló Szabad Franciaország teljesen jelentéktelennek tűnt az amerikai vezetés számára, amelynek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, ezen a véleményen pedig sem a lassan növekvő Szabad Francia Erők, sem pedig az egymás után csatlakozó tengerentúli területek nem tudtak érdemben változtatni. Tovább rontotta a helyzetet Roosevelt véleménye, mely szerint De Gaulle előtérbe helyezte politikai céljait a katonai együttműködés rovására, valamint nem demokratikus eszközökkel kívánt Franciaország vezetőjévé válni, ráadásul az Egyesült Államoktól eltérő politikát folytatott gyarmati kérdésekben. Ez a háttér egyértelmű magyarázatot ad rá, hogy miért hagyták ki a szabad francia mozgalom vezetőjét az észak-afrikai partraszállás előkészületeiből, még ha brit részről lett is volna szándék az erre vonatkozó információk megosztására.

Nem meglepő módon a második korszakkal csupán három fejezet foglalkozik, hiszen ebben a periódusban De Gaulle politikai és britekkel kapcsolatos tevékenysége minimális szintre szorult vissza. Ezek közül az első a Negyedik Köztársaság születésének időszakába vezet vissza az olvasót, amikor a korábban az Ideiglenes Kormányt vezető tábornok az új politikai rendszer alapjaival kapcsolatos ellenérzései okán már lemondott posztjáról, de véleményalkotási jogáról nem. Ebből kifolyólag 1946 novemberében a választási kampány során egyértelmű állásfoglalást adott ki, amelyben szembehelyezkedett mind a választási rendszerrel, mind pedig a három hatalmi ág működési módjával, és megígérte, hogy azért fog küzdeni, hogy

törvényes úton megváltoztassa ezeket és egy meggyőződése szerint jobb politikai rendszert hozzon létre. Az állásfoglalást ismertető brit jelentés szerzője a tábornokot keserűnek és a valóságtól elszakadtnak nevezte, akinek a választások során szerepe nincsen, ugyanakkor pedig képtelen megérteni, hogy az embereket az alkotmányos berendezkedéssel kapcsolatos kérdések helyett sokkal hétköznapiabb problémák foglalkoztatják.

Nagy-Britannia franciaországi nagykövete 1956 júniusában írt hosszú jelentést feletteseinek De Gaulle háborús emlékiratainak³ frissen megjelent *L'Unité, 1942–1944* [Az egység, 1942-1944] című második kötetéről. A Párizsban szolgáló brit diplomata elismerte, hogy az emlékiratok minden bizonnyal fontos részét fogják képezni a francia irodalomnak, ugyanakkor egyes tartalmi elemeivel kapcsolatban fenntartásokat fogalmazott meg. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a tábornok angolszász szövetségeseit, és elsősorban Rooseveltnél igen komoly kritikákkal illette művében, így a nagykövet számára úgy tűnt, hogy De Gaulle-nak korábbi szövetségeseivel szemben érzett gyanakvása – amely már az emlékiratok két évvel korábban megjelent első kötetében is érezhető volt – itt már egyenesen rögeszmévé vált. Ennek a pártatlan megítélésnek a hiánya mellett azt is felrótta a francia államférfinak, hogy a visszaemlékezéseiben saját szerepének egyfajta isteni küldetésként történő bemutatása egyértelműen azt bizonyítja, hogy a tábornok – még ha nincsenek is diktátori szándékai – nem lenne alkalmas egy demokratikus berendezkedésű ország irányítására. Ehhez kapcsolódva jegyezte meg, hogy De Gaulle visszatérése a hatalomba az adott politikai helyzetben nagyon valószínűtlen.

Ehhez szorosan kapcsolódik az 1958 márciusában íródott harmadik dokumentum, amelyben újból a brit nagykövet számol be a De Gaulle-lal lezajlott személyes találkozásjáról. A beszélgetés háttérét az a válság adta, amelybe a Negyedik Köztársaság került az algériai háború miatt, és amely egy hamarosan bekövetkező politikai változás esélyét is magában hordozta. Ebből kifolyólag a francia politika fősodrán kívül tevékenykedő államférfival való egyeztetés fontos információkat tartalmazhatott a brit diplomácia számára. A néhány hónappal később bekövetkező események fényében nagyon érdekes a jelentés tartalma, amelyben a nagykövet leírja, hogy De Gaulle – noha kívánatosnak tartaná a politikai változásokat – nem tervezi visszatérését a nagypolitikába, ehelyett csupán emlékiratait harmadik kötetének befejezésére koncentrál, egyébként pedig nem foglalkoztatják a jelen és a jövő politikai történései. Malye szerint gyanítható, hogy ezzel a fellépéssel a rutinos államférfi leplezni kívánta ambícióit és elhárítani az

3 Charles De Gaulle: *Mémoires de guerre – L'Unité: 1942–1944*. Plon, Paris, 1956.

esetleges külföldi ellenlépéseket, amelyek akadályt jelenthettek volna viszszerítésére előtt. A színjáték jól sikerült, mivel a brit diplomácia meg volt róla győződve, hogy a tábornok többé már semmilyen szerepet sem fog játszani Franciaország politikai életében.

A harmadik időszakkal 15 fejezet is foglalkozik, ami jól mutatja, hogy a francia állam vezetőjeként De Gaulle érdekesebb volt a szomszédos ország vezetése számára, mint a Szabad Franciaország fejeként. A tábornok által létrehozott Ötödik Köztársaság egy válsághelyzetnek köszönhetőe létrejöttét, amely a következő évek folyamán még számos alkalommal sodorta nehéz helyzetekbe a francia politikai vezetést. Az egyik első ezek közül 1960 februárjában következett be, amikor az algíri katonai erők parancsnoka, Jacques Massu tábornok komoly kritikát fogalmazott meg De Gaulle algériai politikájával kapcsolatban, amelynek következtében leváltották posztjáról. Ennek eredményeképpen tömeges megmozdulásokra került sor Algírban, ahol a tüntetők barikádokat is emeltek, amelyek felszámolása során többször is tűzharcra került sor, amelynek következménye 22 halott és körülbelül 150 sebesült lett. Az algíri brit főkonzul jelentése szerint a helyzet akár általános felkeléssé is fajulhatott volna a hadsereg csapatainak átállásával, ha De Gaulle nem a legnagyobb határozottsággal lépett volna fel, amivel elérte, hogy a katonák lojálisak maradjanak a francia kormányzathoz. Ebből kifolyólag a válsághelyzetet, amely akár polgárháborúhoz is vezethetett volna, brit megítélés szerint egyértelműen a francia államférfi gyors és hatékony közbelépése oldotta meg, amely jelentősen megszilárdította az Ötödik Köztársaság berendezkedését.

Ugyanakkor pont ez a határozott fellépés volt az, amely a De Gaulle észak-afrikai politikáját ellenzők egy részét meggyőzte arról, hogy csak akkor lehet érdemi változást elérni, ha a francia államférfit egyszer és mindenkorra eltávolítják posztjáról, mégpedig fegyveres úton. Ennek következtében számos terv született a politikus megölésére, amelyek egy részét tett is követte, és valóban megpróbálták likvidálni a köztársasági elnököt. A francia történészek hagyományosan öt merényletet szoktak felsorolni, amelyekre az 1960-as évek első felében került sor. A Franciaországban szolgáló brit diplomaták jelentései ugyanakkor ezek ismertetése mellett helyi forrásokra támaszkodva rendszeresen beszámoltak azokról a kezdeményezésekről is, amelyek mögött ugyanez a motiváció húzódott meg, de végül a hatóságok megelőző intézkedései miatt nem kerültek be a híradásokba, mivel a korai letartóztatások megakadályozták a támadások kivitelezését. A brit beszámolók a legnagyobb pontosságra törekednek, ugyanakkor ki lehet érezni belőlük némi hitetlenkedő csodálkozást is, ugyanis a La Man-

che csatorna túloldalán ekkoriban még elképzelhetetlen volt, hogy hasonló eseményekre kerüljön sor (az Ír Függetlenségi Hadsereg ekkor még nem volt aktív Angliában).

De Gaulle tevékenysége a nemzetközi nagypolitikában sem volt kevésbé határozott és megosztó, mint hazai működése. 1965 márciusában bejelentette, hogy Franciaország kilép a NATO katonai szervezetéből, aminek következtében a külföldi csapatoknak el kellett hagyniuk Franciaország területét, a francia köztársasági elnök pedig szabadabban vághatott bele európai politikájának kivitelezésébe, melynek egyik célja az amerikai hegemoniától való függetlenedés volt. Ez a lépés hatalmas meglepetést és felháborodást váltott ki az angolszász hatalmak körében, mint az egyértelműen kiderül a brit külügyminisztérium néhány héttel később született elemzéséből is, amely választ keresett a francia köztársasági elnök döntésére. A részletes jelentés végigköveti De Gaulle külpolitikájának legfontosabb lépéseit 1958-as hatalomra kerülése óta, amelyek mögött egyértelműen Franciaország nagyhatalmi pozíciója visszaállításának szándéka húzódott meg. Mindezzel együtt kétségbe vonja, hogy a franciákat ezek a kérdések foglalkoztatják érdemben és a jövőben is támogatni fogják a köztársasági elnököt külpolitikája kivitelezésében, miközben nem feltétlenül értenek egyet annak minden elemével, és valószínűleg más kérdések kötik le őket. A későbbi események tükrében ez az elemzés kétségkívül rendkívül pontos volt, hiszen De Gaulle hatalomból való visszavonulását nem a kül-, hanem a belpolitikai szintéren elszenvedett kudarc idézte elő négy évvel később.

A könyvet ritkán látható fotókból álló képmelléklet, névmutató és bibliográfia egészíti ki. Utóbbi keretében szerencsés lett volna a könyv alapját képző levéltári források bemutatása, hogy azok egy helyen is áttekinthetőek legyenek, ne csupán a fejezetekben egyesével. Az alapvetően érdekes könyv hasznos olvasmány lehet a brit-francia kapcsolatok és a Charles de Gaulle iránt érdeklődők számára egyaránt, ugyanakkor átfogó szintézis helyett csupán kiragadott epizódok bemutatásával gazdagítja történeti ismereteinket.

François Malys: *De Gaulle vu par les Anglais*. (De Gaulle, ahogy az angolok látták). Calmann-Lévy, Paris, 2015. 220 o.

Bene Krisztián

Román történészek propagandatevékenysége 1914 és 1946 között

A román történetírás történetével is foglalkozó *Radu Mârzanak*¹ 2014-ben új könyve jelent meg angol nyelven. A szerzőnek nem ez az első idegen nyelvű monográfiája, hiszen 2008-ban látott napvilágot a román szlavisztika történetéről írott terjedelmes munkája, amely az itt ismertetendő mű témájával több tekintetben érintkezik.²

A történészek politikai nézetei és közéleti szerepvállalásai, tehát a történetírás, történettudomány politikai háttere, valamint a mindenkori hatalomhoz való viszonya meglehetősen gyakran visszatérő probléma a historiográfiában. E kérdéskör az erkölcsi szempontok esetleges felvetésén túl lehetőséget nyújt arra, hogy elemezhessük a történelem „készítésének” módjait, a történészi munka intézményi beágyazottságát, politikai és tudományos kereteit, választóvonalait. A Radu Mârza által tárgyalt román történészek Erdély történeti hovatartozásának akkoriban aktuális téttel bíró vitájában vállaltak különösen aktív szerepet a könyv címében szereplő, politikailag rendkívül mozgalmas periódusban. A jelzett időszak kijelölése azért is indokolt, mert a geopolitikai változások, határmódosulások jelentős befolyást gyakoroltak a határ két oldalán álló történészekre, így Erdély példáján keresztül valóban képet alkothatunk a román történetírás működésének tudományos és politikai színtereiről. Mârza előljáróban kiemeli, hogy a politika és a történetírás kölcsönösen alakították egymást: több román történész iskolai tankönyvek, történeti összefoglalók írása mellett közvetlenül részt vett a politikában is, ezáltal pedig hatással volt a román társadalom, illetve a politikai elit gondolkodására. A politikai események viszont nem

1 A kolozsvári (Cluj) Babeş–Bolyai Tudományegyetemen oktató történész részt vett egy 2014-ben, Debrecenben rendezett nemzetközi historiográfiai konferencián is, ahol a szóban forgó könyvet *Erős Vilmos* mutatta be. *Törő László Dávid*: Hogyan dől el, hogy mi a történelem? Nemzetközi historiográfiai konferencia és könyvbemutató a Debreceni Egyetemen. http://ujkor.hu/orszagjaro/historiografiai_konferencia_debrecen Letöltés ideje: 2017-02-26

2 Radu Mârza: *The History of Romanian Slavic Studies. (From the Beginnings until the First World War.)* Cluj–Napoca, 2008.

hagyták érintetlenül a történetírókat (sem), például néhány historikus az első világháborús hadba lépés jogosságát igyekezett történetileg alátámasztani (*Nicolae Iorga, Ion Nistor*).

A szerző a „propaganda” fogalmán belül értelmezi a román történészek aktuálpolitikai vonatkozású érvelését, ezért a kifejezés tartalmának magyarázására – érthető módon – külön energiát fordít. Szerinte a kifejezésnek legtöbbször negatív jelentéstartalmat társítanak, és így valószínűleg többen dehonesztálónak tartják majd a román történészek tevékenységének ily módon való címkézését. Márza ugyanakkor szélesebb értelemben alkalmazza az általa sokoldalúnak leírt fogalmat, hiszen szerinte az ókortól kezdve a kortárs ukrainai eseményekig rengeteg történeti és politikai diskurzust hat át propagandisztikus célzat. A propaganda nem csupán bizonyos politikai, vallási és más nézetek irányított terjesztéséből és egyes társadalmi csoportok befolyásolásának szándékából áll, hanem magában hordozza a dokumentálás és az informálás (tudatos, vagy tudattalan) aktusát is. Az egyértelműen negatív aspektusok (pl. a más nézetek cenzúrájának lehetősége) mellett a propagandisztikus és a történészi tevékenységnek így több metszete is adódhat, lévén a történész szintén dokumentál és saját korát tájékoztatni – ezzel együtt befolyásolni – igyekszik. A történészi munkák tehát könnyen lehetnek a „propaganda” eszközei, s ez Márza szerint egyáltalán nem román sajátosság, sokkal inkább európai jelenség. A bevezető azzal a megjegyzéssel zárul, hogy a szerző inkább meg szeretné érteni a történészi propaganda mechanizmusait, nem akar ítélni a múltbeli történészi (élet-)művek fölött.

Márza definíciója gondolatébresztő és felvet általánosabb kérdéseket, például azt, hogy hol húzódik a választóvonal a fentiek szerint (tágon) értelmezett propagandatevékenység és a történészi professzió között, létezik-e egyáltalán? Valóban csak a történettudomány és a propaganda metszeteiről, egymásra hatásairól van szó, vagy a történész tudományos munkájával valamilyen módon legtöbbször alakítani is próbálta a jelenét? Ezek a kérdések azért is felmerülhetnek, mert a szerző szerint általános jelenségről volt szó az európai történetírások esetében, a történészek tehát láthatóan össze tudták egyeztetni tudományos meggyőződésüket és a „propagandát”.³

3 Létezik olyan, a szellemtörténethez (vagy akár a historizmushoz) köthető, a természettudományos objektivitással szembenálló elméleti állásfoglalás, amely egyenesen a történészi munkához tartozónak véli a jelen befolyásolásának szándékát, a jelen eseményeire való direkt vagy indirekt (így pl. politikai) reflektálást. *Robin G. Collingwood* az 1918-ban külföldre emigrált orosz ókortörténész, *Mihail Rosztovcev* esetére hivatkozott, akinek politikai nézetei (antikommunizmus), negatív tapasztalatai jelentősen alakították az ókorról írt műveinek koncepcióját. A brit szerző gondolatmenete szerint azonban mindez semmit nem von le műveinek értékeiből, sőt úgy látta, a személyes érintettség hatására születtek --->

Az elméleti felvezetést négy fejezet, majd bibliográfia követi. Az első rész a historiográfiai elemzések történeti kontextusát hivatott megadni, ami itt elsősorban a politikai és katonai események bemutatását jelenti. A további fejezetek külön tárgyalják az intézmények szerepét, öt román történész életútját és végül az Erdélyről folytatott történeti diskurzus jellemzőit.

A történeti propagandát terjesztő intézményeket a szerző két csoportra osztja: kormányzati (állami) és tudományos, kulturális központokat vizsgál. Az első kategóriába a külügyminisztérium, a külföldi nagykövetségek, a nyugati országokban élő emigráns közösségek, valamint a *Román Antirevizíós Liga* (1933) és a *Kulturális Liga* (1890) tartoznak. Márza szerint ezen, történészi munka és forrásgyűjtés által jelentősen támogatott intézetek az első és második világháború, valamint a párizsi békekonferenciák idején voltak különösen aktívak és jól szervezettek. A propagandát nem csupán külföldön publikált cikkek, könyvek, pamfletek jelentették, hanem a román történelemmel kapcsolatos kiállítások, konferenciák, koncertek, dokumentumfilmek is ide sorolhatóak. A nemzeti történetírás és a technikai modernitás meglepő összefonódásaival is találkozhatunk: Iorga és *Brătianu* történeti témájú rádióműsorokkal is jelentkeztek. Az aktuális politikai célkitűzéseket történetileg alátámasztani kívánó tudományos intézmények (kutatóközpontok, egyetemek, folyóiratok) között megfigyelhető egyfajta rivalizálás, amennyiben a bukaresti egyetemen működő *Nemzeti Történelmi Intézet* akkori fiatal történészei (pl. *Constantin C. Giurescu*) Iorgával szemben pozicionálták magukat folyóiratukkal (*Román Történelmi Szemle*, 1931–1947) és kiadványaikkal.⁴ A román és magyar történetírás vetélkedése is erős hajtóerőt jelentett a történészi intézményesülés számára, ugyanis a kormány azzal az indoklással támogatta a régóta működő Nemzeti Történelmi Intézetet 1942-ben, hogy az remélhetőleg ellensúlyozni lesz képes a magyar történetírás nemzeti szempontú érvelését. Márza ebben a fejezetben a legnagyobb terjedelmet a *Revue de Transylvanie* című folyóirat elemzésének szenteli. Az 1934 és 1944 között, valamint 1991 után ismét (ezúttal *Transylvanian Review* címen) megjelenő lap első szerkesztője *Silviu Dragomir* volt, célja pedig a külföldi olvasóközönség informálása (vagy a külföldi, Erdéllyel kapcsolatos álláspontok vitatása) volt az erdélyi románság történetéről, amit a francia nyelvű publikációk voltak hivatottak elérni. Az írások témáit Márza néhány kiválasztott évfolyam elemzésével mutatja be. Vítás kérdés volt Erdély 1918 utáni helyzetének

--> a legjelentősebb történeti munkák. Robin G. Collingwood: *Can Historians be Impartial?* (Paper Read to the Stubbs Historical Society, 27 January 1936.) In: W. H. Dray–W. J. Van Der Dussen (eds.): *The Principles of History and Other Writings*, Oxford, 1999, 209–218.

4 A két pólus vitáinak, ellentétének oka valószínűleg nem arra irányult, hogy nemzeti legyen-e a történetírás, hiszen a Román Történelmi Szemle is leszögezte, hogy az „objektív” történetírás és a patriotizmus között nincs ellentét.

megítélése (a román fennhatóság progressziót, vagy hanyatlást jelent?), a régió kisebbségeinek múltja (Dragomir ebben a vonatkozásban *Szekfű Gyulával* és a szentistváni állameszmével is vitába szállt), a román-magyar kapcsolatok tág története (ennek keretében különösen az Erdély önálló történeti misszióját hirdető transzilvanizmust vitatták), valamint a kulturális aspektusok (például a magyar és román irodalom kutatása).

Az öt történész (*Silviu Dragomir, Ioan Lupaş, Ion Nistor, Zenovie Pâclişanu* és *Gheorghe I. Brătianu*) életútját felvázoló, rövidebb fejezet azáltal segít a fentiek árnyalásában, hogy egy-egy historikus egyedi esetén keresztül veszi górcső alá a történeti és a propagandatevékenység összefonódásait. A tevékenységek metszéspontjait gyakran befolyásolták a személyes élmények, így például a politikusi karriert befutó Brătianu katonaként részt vett az első és második világháborúban is, tapasztalatait pedig memoárokból örökölte meg. A teológiai képzettséggel is rendelkező Dragomir erdélyi ortodox román családban született, s 1848–49 eseményein kívül kedvelt témája volt az erdélyi ortodox egyháztörténet. Lupaş 1940 után Északnyugat-Erdély román karaktere és így a román nemzethez tartozása mellett érvelt, vitatkozva azzal a magyar történeti tézissel, amely szerint az erdélyi románok valaha is Szent István koronájának alattvalói lettek volna. A Bukovinában napvilágot látott Nistor Besszarábia, Bukovina és Románia egyesítése mellett kampányolt és szülőföldjének ukrán történeti karaktere ellen érvelt. Szintén teológiai (görög katolikus) képzettséget tudhatott magáénak Pâclişanu, aki az erélyi románság és a magyar kormányok viszonyáról írt több munkát, amelyeket propaganda céljából német, angol, olasz és francia nyelvre is lefordítottak. Az életutak ismertetésekor bepillantást nyerünk a történészek 1945 utáni sorsába is, ami többnyire hasonló volt: elszigetelődés, több évig tartó börtön (az öt rabosított történész közül ketten ott is lelték halálukat), intézményi pozícióik elvesztése. Márza szerint ezek a történészek kellőképpen reprezentálják az 1900 és 1960 közötti román történetírást, hiszen képzettségüket többnyire külföldön, a modern történettudomány eszközeinek megismerésével szerezték, fontos szerepet töltöttek be intézmények működésében, és mindannyian aktívan politizáltak, más országok (Magyarország, Ausztria, Németország, Szovjetunió stb.) történetírásával pedig heves polémiákat folytattak.

Az utolsó fejezet a „Történeti diskurzus” címet viseli. Itt a szerző olyan, történeti érvelésű, de propagandisztikusnak minősített munkákat tárgyal, amelyek Erdéllyel, Besszarábiával, Dobruzsával vagy Bukovinával foglalkoznak, jóllehet ezen régiók közül a román történetírás Erdélyről írt messzemenően a legtöbbet. Három nagyobb monográfia, tanulmánykötet (*La Transylvanie* [1938], *Siebenbürgen* [1943], *La Transylvanie* [1946]) látott napvilágot a

külföldi olvasótábor számára – a szerző itt megjegyzi, hogy érdekes lenne a hasonló céllal íródott magyar összefoglalókkal való összevetés, ami azonban már egy későbbi kutatás tárgya lehetne. Az idegen nyelvre lefordított és sokszorosított cikkek, folyóirat-közlemények és más tanulmányok szerzői úgy látták, hogy Erdély mindig is Románia „szíve” volt, nélküle tehát az ország földrajzi és politikai egysége sem lehet teljes. Azok a történeti figurák voltak a román történészek fontos témái, akik ezt az egységet szerintük valamilyen formában védelmezték, Erdélyt pedig megvédték a magyar fennhatóságtól (Lupaş gyakran kitért pl. *Basarab* havasalföldi fejedelem *Károly Róbert* elleni harcaira). Románia természetes földrajzi egységét Havasalföld, Moldva és Erdély egyesítése biztosítja, ezért a korai „nemzeti” elődök közé sorolták pl. *Vitéz Mihály* vajdát is, aki 1918 során is példát szolgáltatott a román nacionalisták számára. A Kárpát-medencében lévő, magyar fennhatóság által szavatolt természetes egység téziséét Păclişanu erőteljesen támadta, mondván, a magyar politikai uralom csak anarchiát generált Közép-Európában. Módszertan tekintetében a történelem, földrajz és etnográfia mellett a statisztikát és a demográfiát is csatasorba állították munkáikban. Összegzésében a szerző –ismét – kiemeli az intézmények szerepét: Erdély felülprezentáltsága a román történelmi diskurzusokban a kiváló intézményes háttér eredménye lehetett (pl. lényeges az 1942-ben alapított és a román külügyminisztériummal szoros kapcsolatban lévő *Erdély-tanulmányok Központja*).

Az ismertetett könyvhöz hasonló munkák nagyban hozzájárulnak a historiográfia összehasonlító, európai szemléletű vizsgálatához és felhívják a figyelmet többek között a különböző nemzeti történetírások egymás közti vitáinak fontosságára. A külföldi egyetemeken iskolázott történészek az elsajátított (elvileg nem nemzet-specifikus) professzionális tudással saját nemzetük történeti igazságát igyekeztek bizonyítani más, gyakran szintén külföldön tanult magyar történészekkel (pl. a már említett Szekfű Gyulával, vagy akár *Eckhart Ferenc*cel, aki Nistorhoz hasonlóan a bécsi *Történetkutató Intézet*ben tanult) szemben – mindez jól bizonyítja, hogy a XX. század elején a nemzeti, ideológiai szempontoknak az említett történetírásokban komoly szervezőereje és mozgatórugója volt. Radu Márza munkája rendkívül jó alapot nyújthat az újabb historiográfiai sorozatok (*Writing the Nation*) által szorgalmazott, transznacionális szemléletű, a kulturális érintkezést előtérbe helyező vizsgálatok elmélyítéséhez, valamint a történelmi szerepkör összetettségének boncolgatásához.

Radu Márza: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania.* [Román történészek és a propaganda (1914–1946). Erdély példája.] AEPRESS, Bratislava, 2014. 171 o.

Törő László Dávid

Nemzeti, regionális és globális mozzanatok Anderle Ádám hispán kutatásaiban (meg némely személyes emlékek)*

Az én koromban már furcsán hangzik, ha azt mondom: ifjabb pályatársaimmal együtt én is úgy éreztem, hogy elárvultam, amikor *Anderle* tanár úr itt hagyott bennünket. Olyasfajta érzés fogott el, amelyet – mint *Szajbély Mihály* kolléga említett megragadó búcsúztatójában – *Wittman Tibor* halálakor éreztek kollégái és tanítványai. Akkor ezt a nehéz helyzetet kemény munkával elsősorban Ádám hidalta át, s valamennyien tudjuk, nem akárhogyan. Hosszabb ideje a hazai hispanista kutatások megannyi szála futott össze a kezében, és az általa vezetett műhelyek tevékenységében. Ha nem akarjuk, hogy ezek a szálak megszakadjanak vagy összekuszálódjanak, az általa, valamint elődei és munkatársai által fölhúzott épület meginogjon, nagyon alaposan neki kell gyürkőzni a tennivalók rendszerezésének. Ezt a munkát ő maga, halála előtt már – páratlan lelkierejével – meg is kezdte.

Ennél is fontosabb azonban, hogy végiggondoljuk, melyek azok az alapvető elvek, amelyek munkásságán végigvonultak, elősegítve a nagyon széles spektrumú kutatások és képzés sikeres előrehaladását, és amelyek mellett helyes kitartanunk, a változó körülmények támasztotta új követelmények közepette is. Fő irányát tekintve pályája földrajzilag és tematikailag is a mind szélesebb térségek és szintézisek felé haladt, időnként lekanyarodva egy-egy, érdeklődését lekötő lokális problémaköteghez. Ez is wittmani örökség: 1998-ban, amikor a nagy elődre emlékeztünk, nem véletlenül viselte az emlékkötet az *Erdély–Európa–Latin-Amerika* címet. A spanyol kollégák néha azon is csodálkoznak, hogy akár a polgárháború, akár a demokratikus átmenet témáját járjuk körül egy-egy konferencián, milyen messzire nyúlunk vissza, olykor pedig előre az időben, a hosszú történelmi folyamatok és hatások láncán.

Kettőnk személyi kapcsolatainak a gyökerei már-már „történelmi” mélységben kereshetők. Nagyon régen, valamikor az 1970-es évek elején

* Hozzászólás a Szegedi Tudományegyetem Hispán Tanulmányok Tanszéke által 2017. február 24-én, Anderle Ádám emlékére rendezett tudományos ülésen.

budapesti tanszékemre kért kutatási kiküldetést egy harminc év körüli fiatalember. A nevét már jól ismertem, miután olvastam publikációit, köztük kiváló egyetemi doktori disszertációját, amely a spanyol abszolutizmus kezelését vizsgálta a magyar történelmi irodalomban. Tudtam, hogy Wittman Tibornak, a hispán világ akkor nemrégiben elhunyt vezető történész-kutatójának a tanítványa volt. Témáink érintkezése folytán személyesen is többször találkoztunk. Amikor megbeszéltük a kutatási programját, már az első mondatok után meggyőződtem róla, hogy kapcsolatunk nem tanár-tanítvány típusú lesz, hanem egyenrangú szakemberek közti együttműködés. Mivel tanszékünk nagy súllyal tanulmányozta a világot, benne a spanyol ajkú országok munkásmozgalmának történetét, és ez latin-amerikai viszonylatban őt is foglalkoztatta, mellesleg föl hívtam a figyelmét egy ritka, érdeklődésére számot tartható, a könyvtárunkban hozzáférhető forráscsoportra, a nemzetközi kommunista mozgalom „Tartós békéért, népi demokráciáért” című, 1947 és 1956 között működött folyóiratának teljes gyűjteményére, amelyben ennek a szférának számos politikusa és ideológusa közölt cikkeket. Ádám, mert természetesen róla van szó, elmosolyodott, és közölte, hogy olvasta mind a 49 közleményt, amely a lap hasábjain tárgykörünkbe sorolható.

Miért idézem föl ezt a mondhatni magánjellegű emléket? Mert két dolgot tükrözött. Az egyik, hogy érdeklődése időben és térben igen nagy témakört ölel föl. A másik, hogy amihez hozzákezd, azt igyekszik teljességében megragadni. Maximálisan kihasználta a korszak lassan megnyíló lehetőségeit a külföldi kutatásra. A kubai kisablak megnyitása után hosszabb időre szétnézett Peruban, amelynek újkori történetét idővel végigzongorázta, a XVI–XVIII. századi indián harcoktól Juan Velasco Alvarado katonai vezérlésű 1960-as évekbeli progresszív társadalompolitikai kísérletéig. Külön figyelmet szentelt az ottani pártrendszer két világháború közötti történetének, amely tagoltabb és érdekesebb volt sok más országénál. Ő hívta föl a figyelmet José Carlos Mariátegui munkásságára; tette ismertté híres kötetét, a *Siete ensayos*-t, amely hét tanulmányban elemezte Peru akkori társadalmát, és amelynek az alapos ismerete bármely stratégiai tervezés legfőbb, nélkülözhetetlen feltétele volt.

Ami a külföldi kutatásokat illeti, a mai ösztöndíjasok nehezen tudják elképzelni, mivel járt ez. Amikor ez a lehetőség megnyílt, az államközi egyezmények keretében fizetett ösztöndíj elég szerény volt, a fogadó fél fizette, itthon pedig még nem volt lehetséges a szabad valutavásárlás, amellyel rásegíthettünk volna. Egy alkalommal majdnem egyszerre kaptunk többhónapos kutatóutat. Amikor visszaértem, másnap csöngött a telefonom. Ádám

volt az. – Hogyhogy itthon vagy? – kérdeztem –, ha jól emlékszem, két hét múlva kellett volna hazaérkezned. – „Jól emlékszel – mondta –, de nem bírtam tovább. Tíz kilót fogytam...”

Többynyelvűsége révén fokozatosan megnyílt előtte a külföldi publikáció lehetősége is, megjelent és tartósan ottmaradt a nemzetközi hispanizmus térképén. Megkapta a *Casa de las Américas* díját. Bekapcsolódott a latin-amerikanisták nemzetközi szervezeteinek a tevékenységébe. Közben ugyanúgy elmélyedt a latin-amerikai magyar emigráció sorsfordulóiban, mint Kánya Kálmán K.u.K. mexikói követi éveinek a dokumentumaiban. A Bécsben székelő spanyol követség jelentéseiből munkatársaival kiszemelgette és kötetben sajtó alá rendezte a magyar vonatkozásokat, mígnem 2006-ra instruktív munkát hozott létre a *magyar–spanyol kapcsolatok ezer évről*, amely hamarosan spanyol nyelven is megjelent. Módom volt a kötetet Ciudad Real egyetemén bemutatni, ahol élénk érdeklődést keltett; egy hozzászóló megjegyezte, hogy jó lenne, ha ilyen munka más országok viszonylatában is készülne, és a spanyol kutatók is bekapcsolódnának az elkészítésébe.

Nem habozott, hogy a kibogozás szándékával historiográfiai darázs-fészkekbe is belenyúljon. Többször is visszatért a híres „*fekete legenda*” kérdésére, tisztázandó, hogy valójában mekkora roncsolást okozott a spanyol hódítás és berendezkedés a tengerentúli birtokok demográfiai folyamataiban, társadalmában, kultúrájában, nyelvében, vallásaiban, miközben erről a fogalomról lefaragta a túlzásokat. 1981-ben megjelentetett *Vihar a Sierrában* című könyvében bemutatta: milyen alaposan kell vizsgálni a felszabadító háború előtti társadalmak jellegét a különböző közép- és dél-amerikai régiókban. A Tupac Amaru vezette XVIII. század végi felkelésben többek közt az ragadta meg, hogy ennek a mozgalomnak az élén az őslakos elit egy tagja állt. Tehát differenciáltan kell kezelni a prekolumbiánus múlt társadalmi elemeinek eltűnését és fönntmaradását, összefonódását a hódítók által kiépített új struktúrákkal. Később elmélyedt a szubkontinens országai furcsa, *egyszerre nemzeti és kontinentális közösségtudatának* vizsgálatába, hogy végül a globális szemléletű világrendszer- és dependencia-elméletek mérlegére tegye a szubkontinens kétszáz éves államjogilag független fejlődésének eredményeit.

Számomra nagy jelentőségű volt, hogy kezdeményezésére az általa vezetett doktori iskola állandó külső tagja lehettem. Kapcsolatot létesítettünk iskolája és a pécsi történeti doktoriskola között; hol én bukkantam föl opponensként, témavezetőként, szigorlatoztatóként, bírálóbizottsági elnökként vagy tagként az ő térfelén, hol ő, vagy valamelyik munkatársa vett részt

munkahelyi vitákban és más doktori cselekményekben nálunk. Időnként egyeztetjük álláspontunkat tartalmi kérdésekről vagy a hallgatónak nyújtható és nyújtható segítség módszereiről. „Az általunk gondozott értekezésekben egyetlen mondat se lehet, amelyet ne olvastunk volna el, de olyan sem, amelyet – úgymond segítségképpen – mi írtunk volna bele” – mondta. Tartottuk magunkat ahhoz, olykor csalódást okozva is, hogy az értekezésnek kész állapotban mennyi idővel a védés előtt kell a kezünkben lenni. A könyvespolcomon sorakoznak a keményfedelű, sőt könyvformájú szege-di és pécsi értekezések, amelyeket közös gyermekeinknek tekintettünk, és amelyek szerzői ma már sok esetben tiszteletben álló, nemzetközileg ismert kollégáink.

Nem esett a prezentizmus bűnébe, vagyis nem csempészett történeti elemzéseibe a jelenből visszavetített, netán politikai szándékokat hordozó megfontolásokat, viszont sok régebbi levezetése segítségünkre van mai problémák értelmezésében. *Megosztott Hispánia* című kötetében például a világbirodalom pireneusi „hátszaga” sajtós, a könyv megjelenésének az időszakába is átnyúló regionális belső feszültségeinek sok évszázados eredetét tárta föl, ennek okait, a kasztíliai centrum, és a sok tekintetben gyorsabban fejlődő perifériák ütközéseit. Engem az is megfogott, hogy nem hajlandó a felszínen mozogni: a szokványos bemutatásoktól eltérően például nem rekedt meg a látványosabb, sokak által elemzett katalán és baszk vonatkozásoknál, hanem kitért a keveset tárgyalt, holott érdekes gallego tudat kibontakozására is. Közben fél kézzel tudott tisztázni különböző, sokat vitatott, kapcsolódó történelmi dilemmákat. Szorgalmasan olvastuk és véleményeztük egymás munkáit. Jeleztem neki például, hogy a XVII. századi spanyol válság kérdését (a spanyol történészeket is beleértve) számomra a legvilágosabban ő tudta ebben a könyvében megmagyarázni. „Igen? – válaszolt –, kár hogy ezt csak te vetted észre...”

Élete utolsó időszakában nagy munkával elmélyült egy fájdalmas történeti dilemma felszínre hozásának, a spanyol polgárháborúban a Köztársaság oldalán küzdött magyar önkéntesek nagy csoportja 1949 utáni üldözésének a megnyílt hazai és külföldi levéltárak dokumentumai alapján gazdagon föltárható históriájába. Kiszélesítette más kutatók és memorialisták kutatási eredményeit a Rajk-per korai, spanyolországi előzményeiről is, aprólékosan bemutatva ennek összes mozzanatait és fordulatait. Figyelmeztető ujjá engem is emlékeztet arra, hogy a brigadisták mai szemmel is legendás hőstette csak ennek a sötét hátsó udvarnak a maradéktalan kitakarításával együtt nyerheti el valódi jelentőségét. Többek közt éppen ennek a kapcsán ötlük szemünkbe a sajtós párhuzam a történetírás és a természettudomá-

nyok mai állapota és feladatai között. Az egyik ágon a tudósok alámerülnek a nano-méretű jelenségek vizsgálatába, miközben a másikon lázasan kutatják a tőlünk több tucat fényévre található – netán lakható – exobolygók világát. Csak a kettő együtt, valamint a mi bolygónknak a világegyetemben eddig unikálisnak látszó természeti/társadalmi valósága rajzolja föl azt a hatásmechanizmust, amelynek a keretében a Föld nevű bolygó lakói reálisan helyezhetik el a maguk tevékenységét, törekvéseit, mindenkori sikereit és kudarcait.

Harsányi Iván

Helyreigazítás

A KLIÓ 2017/2-es számában közölt, Mizsur Anita Kinga által ismertett Molnár Zsolt: Otománi kultúra Északnyugat Erdélyben – kerámia és fém-művesség című cikkbe sajnálatos tévedés folytán hiba csúszott. Az ismertett könyv és a recenzió nem az oszmán kultúráról, hanem az északnyugat erdélyi, Bihar megyei település, Otománi (magyarul Ottomány) községben feltárt bronzkori leletekről szól.

Az érintettektől és olvasóinktól szíves elnézést kérünk:

a szerkesztőség

E számunk szerzői

Barabás Gábor PhD tudományos munkatárs, PTE Történelmi Intézet

Baranyai Balázs PhD-hallgató, PTE

Bene Krisztián PhD egyetemi adjunktus, tanszékvezető, PTE Francia Tanszék

Bitskey István akadémikus, professor emeritus, DE

Czibula Katalin dr. habil. főiskolai docens, ELTE BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet

Demeter Gábor PhD tudományos munkatárs, MTA BTK TTI

Fodor Mihályné ny. főisk. adj., NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Füreder Balázs PhD főiskolai docens, Kodolányi Gyula Főiskola, Székesfehérvár

Harsányi Iván professor-emeritus, PTE

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Lévai Csaba PhD habil. egyetemi docens, DE

Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán PhD főiskolai docens, EKE

Takács Levente PhD habil. egyetemi docens, DE

Törő László Dávid PhD-hallgató, DE

Veres Tünde I. éves PhD-hallgató, DE

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA BTK TTI: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi Egyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség